

И. С. ТУРКЕНЕВ

Обвинител хатиргалар

р1
опт. т. 98

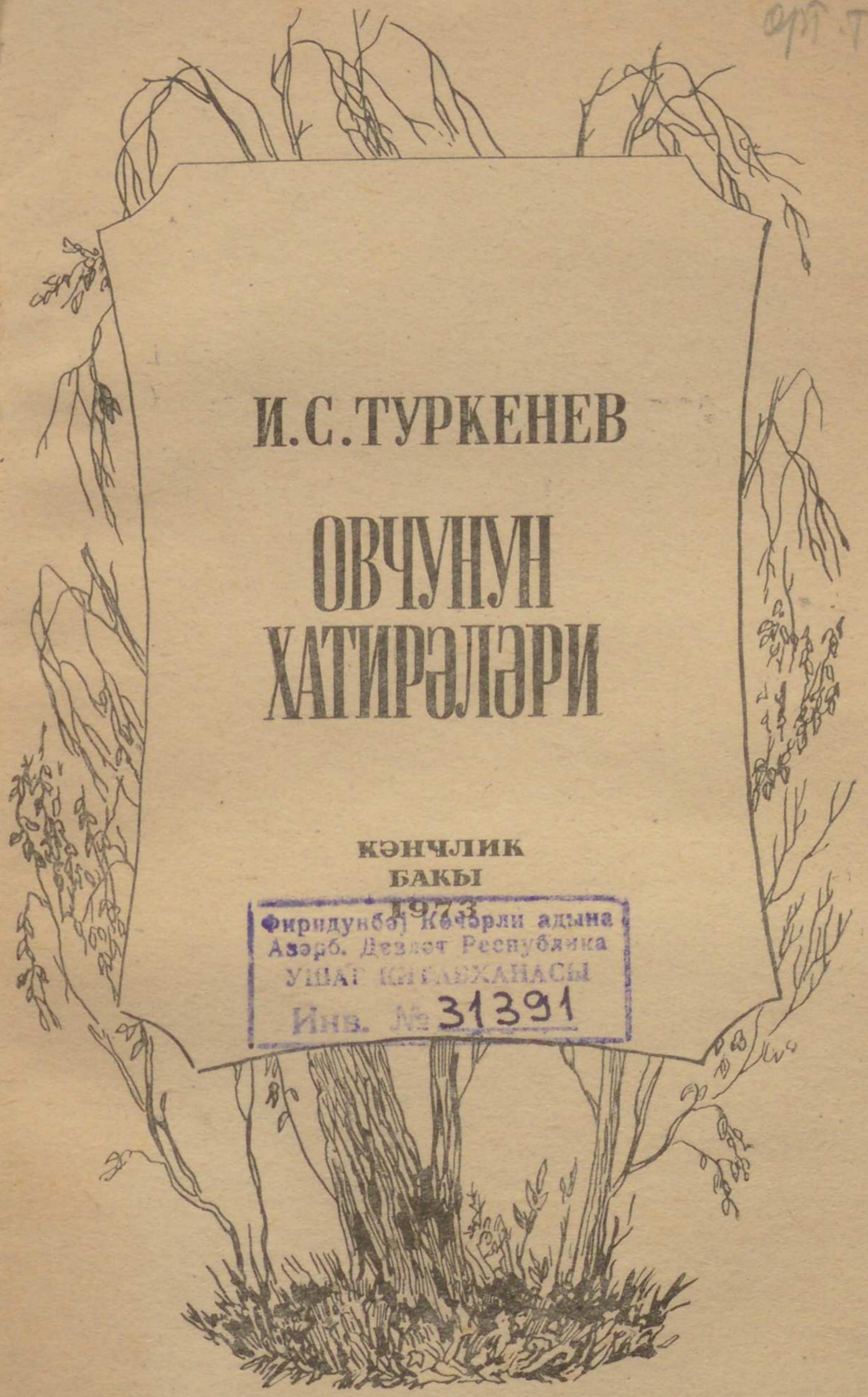
И.С.ТУРКЕНЕВ

ОВЧУНУН
ХАТИРЭЛЭРИ

КӘНЧЛИК
БАКЫ

1973
Фиридунбей Кочерли adına
Азәрб. Девлет Республика
УШАР КИТАПХАНАСИ
Инв. № 31391

31391

ХОР ВӘ ҚАЛИНЫЧ

Болховск гәзасындан Жиздринскијә јолу дүшән-
ләр, јәгин ки, Орјол вилајәти кәндлиләри илә Калуга
кәндлиләри арасындакы кәскин фәрғи кәрүб, һејрәт ет-
мишләр. Орјол кәндлиси бој-бухунча чох ири олмајыб,
белибүкүк вә гарагабагдыр, алтдан-алтдан бахар, ағ-
чаговагдан тикилмиш учуг-сөкүк дахмада јашар, бијара
кедәр, алыш-вериш етмәз, јемәји јахшы олмаз, һәсир
чарыг кејәр;—төвчү верән Калуга кәндлиси исә шам
ағачындан тикилмиш кениш дахмаларда јашар, учабој
олар, адамын үзүнә чүр'әтлә вә күләр үзлә бахар, үзү
тәмиз вә ағ олар, јағ вә гатран алыш-вериши едәр, бај-
рамларда узунбоғаз чәкмә кејәр. Орјол вилајәти кәнд-
ләри (биз Орјол вилајәтинин шәрг һиссәсиндән даны-
шырыг), адәт үзрә шумланмыш тарлаларын ортасында,
адда-будда дәрә јахынлығында салынмыш олар. Көз
кәздирдикчә бир верст әтрафда һәмишә ишә јарајан ара-
сыра сөјүд коллуғу, ики-үч чылыз гајынағачындан баш-
га бир шеј көрмәк олмаз; дахмалар бир-биринә бити-
шик, дамлары чүрүк һәшәмлә өртүлү олур... Калуга
кәндләринин исә, әксинә чоху мешә илә әһатә едилмиш,
дахмалары ајры-ајры дүмдүз, дамлары јонулмуш

тахта илэ өртүлү олур; дарвазалары мөһкөм бағланыр, һәјәтин этрафындакы чәпәр һәмишә сәлигәли олур һәр јол өтәни ичәри дә'вәт етмәз... Овчу үчүн дә Калуга вилајәти јахшыдыр. Орјол вилајәтиндәки мешә вә коллуглар да беш-алты илэ јох олуб кедәчәк, батаглыг дејилән шејдән әсәр-әламәт дә јохдур. Калуга вилајәтиндә исә мешәләр јүз верстләрлә, коллуглар он верстләрлә узаныб кедир, нәчиб бир гуш олан тетра гушу һәлә јоха чыхмамыш, садәләвһ шорчүллүтү бурада јашајыр вә вурнухан кәклик хәфиф учушу илэ овчуну вә туланы диксиндириб фәрәһләндирир.

Мән, бир овчу кими, Жиздрински гәзасына кетдијим заман чөлдә, хырда бир Калуга мүлкәдары вә еһтираслы бир овчу, буна көрә дә чох јахшы бир адам олан Полутыкинә раст кәлиб таныш олдум. Дүздүр, онун бә'зи зәиф чәһәтләри дә вардыр: мәсәлән, гәзада әрә кетмәли јашда олан бүтүн варлы гызларына елчи кәндәрмиш вә рәдд едилмишди, өз үрәјинин дәрдини бүтүн таныш вә достларына ачыб дејәрди вә һәмин гызларын аталарына өз бағындан кал шафтагы вә саир мәһсуллар кәндәрәрди, ејни бир ләтифәни даим тәкрар етмәји хошларды, анчаг чәнаб Полутыкинин һәмин ләтифәнин ләјәгәтинә олан еһтирамына бахмајараг, бу ләтифә һеч кәси күлдүрмәзди. Аким Нахимовун әсәрләрини дә «Пинна» повестини тә'рифләрди; дили пәлтәк иди, туласыны «Астроном» адландырмышды, «однако» әвәзинә «одначе» дејәрди; евиндә франсыз јемәкләри биширдәрди, ашпазын анлајышына көрә бу франсыз мәтбәхинин сирри һәр бир јемәјин тәбии дадыны тамамилә дәјишмәкдән ибарәт иди: бу мәһарәтли устанын мә'рифәтилә эт балыг дады, балыг көбәләк дады, макарон барыт гохусу верирди; әвәзиндә һеч бир јеркөкү ромб вә ја трапесија кими доғранмасајды шорбаја салынмазды. Лакин бу азачыг вә әһәмијјәтсиз нөгсанларла бәрабәр чәнаб Полутыкин, дедијимиз кими, чох јахшы адамды.

Чәнаб Полутыкинлә таныш олдуғумуз биринчи күн о мәни өз евиндә кечәләмәјә дә'вәт етди.

— Мәним евим беш верст узагдадыр,—дејә әлавә етди:—пијада кетмәк үчүн узагдыр; әввәл бир Хорун јанына кедәк (Онун пәлтәклијини јазыда ифадә етмәмәјә охучу мәнә ичазә верәр).

— Хор кимдир ки?

— Мәним рәијјәтимдир... Бурда, јахында олур.

Биз онун евинә сары јөнәлдик. Хорун тәк-тәнһа һәјәти мешәнин ортасында, тәмизләнмиш вә бечәрилмиш

бир талада уча бир јердә иди. Бу һәјәт бары илэ бир-биринә битишмиш, шам дирәкләриндән тикилмиш бир нечә дахмадан ибарәт иди; баш дахманын өнүндә назик дирәкләр үстүндә бир чардаг гурулмушду. Һәјәтә кирдик. Бизи ијirmi јашларында учабој вә көзәл бир оғлан гаршылады.

— Һә, Федја! Хор евдәдирми?—дејә чәнаб Полутыкин ондан сорушду.

— Јох, Хор шәһәрә кедиб,—дејә оғлан чаваб верди вә дишләрини ағардыб күлүмсәди.—Бујурусунуз арабаны гошум?

— Һә, гардаш, арабаны гошдур. Бир дә бизә квас кәтир.

Биз дахмаја кирдик. Тирләрдән гајрылмыш диварлар тәртәмиз иди: күнчдә күмүш һашијәли Иса шәкли өнүндә гәндил јанырды; чөкә ағачындан гајрылмыш стол тәзәчә јонулмуш вә јујулмушду; тирләрин арасында вә пәнчәрәләрин һашијәләриндә ојнаг чүчүләр кәзишир, тараканлар кизләнмирди. Чаван оғлан тезликлә јахшы квас долу ағ бир долча, ири бир парча бугда чәрәји вә тахта бир бошгаб ичиндә он-он ики дузлу хијар кәтириб кәлди. О бүтүн бунлары столун үстүнә гојду вә гапыја сөјкәниб күлүмсәјә-күлүмсәјә бизә бахмаға башлады. Биз гәлјаналтыны гуртармамыш, артырманын гаршысындан арабанын таггылытысы кәлди. Бајыра чыхдыг. Он беш јашларында, гыврым сачлы, ал јанаглы бир оғлан сүрүчү јериндә отурмуш вә јахшы јемләнмиш боз ајғырын чилувуну күчлә чәкиб сахлајырды.

Арабанын этрафында бир-биринә вә Федјаја чох бәнзәјән алты нәфәр чаван, јекәпәр оғлан дурмушду.—«Һамысы Хорун ушағларыдыр!»—дејә Полутыкин көстәрди:—«Һамысы Хоркалардыр»—дејә ардымча артырмаја чыхан Федја онун сөзүнә гүввәт верди: «Һәлә јенә вар. Потап мешәдәдир. Сидор исә, гоча Хорла шәһәрә кедиб... сајыг ол, Васја».—О, сүрүчүјә мүрачиәтлә давам етди:—«Үрәклә сүр: ағаны апарырсан. Анчаг чөкәк јерләрдә көзлә, јаваш сүр, арабаны да корларсан, ағанын да вүчудуну нараһат едәрсән!» О бири Хор ушағлары Федјанын сөзләринә күлүшдүләр.—«Астроному миндирин!»—дејә Полутыкин дәбдәбәли бир әда илэ әмр верди. Федја, мәчбурән севинән туланы һәвәслә һаваја галдырыб арабанын ичинә гојду. Васја атын чилувуну бурахды. Биз һәрәкәт етдик.—«Бура да мәним конторумдур»,—дејә бирдән чәнаб Полутыкин кичик, алчаг бир еви көстәриб дилләнди:—«Ичәри кирмәк истәјирсинизми?»—«Бујурун».—«Инди бағламышам», араба-

дан дүшә-дүшә элавә етди: «Анчаг јенә бахмағына дә-
јәр.—Контор ики бош отагдан ибарәт иди. Тајкөз гоча
гаровулчу һәјәтдән јүјүрүб кәлди. «Салам, Минјанч»—
дејә чәнаб Полутыкин дилләнди.—«Бәс су һаны?»—Тај-
көз гоча јох олду вә һәммин саат, әлиндә бир шүшә вә
ици стәкан гајыдыб кәлди. Полутыкин мәнә деди:—
«Бир дадына бахын. Чох јахшы булаг сујудур». Биз
адама бир стәкан су ичдик вә бу заман гоча икигәт
әжилиб бизә тәзим етди.—«Һә, инди, дејәсән, кедә билә-
рик»,—јени достум билдирди. «Һәммин бу конторда мән
тачир Аллилујевә јахшы гијмәтә дөрд десјатин мешә
сатмышам». Биз арабаја миндик вә јарым саат сонра
артыг ағалыг евинин һәјәтинә дахил олду.

Ахшам јемәји заманы мән Полутыкиндән сорушдум:

— Сөјләјин көрүм, Хор нә үчүн башга кәндлиләрдән
ајры јашајыр?

— Она көрә ки, чох ағыллы кишидир. Ијирми беш
ил бундан ирәли онун дахмасы јанмышды; о, рәһмәтлик
атамын јанына кәлиб демишди ки, Николај Кузмич,
ичазә верин сизин мешәдәки батаглығын кәнарына кө-
чүм. Сизә јахшы төјчү верәрәм.—Ахы батаглыға нијә
көчүрсән?—Елә-белә, анчаг, Николај Кузмич, мәнә һеч
бир башга иш бујурмајын, төјчү исә, нә гәдәр мәсләһәт
билирсиниз, өзүнүз гојун.—Илдә әлли манат!—Разы-
јам.—Анчаг, көзлә һа, әјәр-әскијин олмасын!—Әлбәттә,
әјәр-әскик олмаз...—О вахтдан о, батаглыға көчүб: О
вахтдан да она Хор ләгәби гојублар.¹

— Нечә, варланыбмы?—дејә сорушдум.

— Варланыб. Инди мәнә јүз манат төјчү верир. Һәлә
кәрәк бир аз да артырам. Нечә дәфә она демишәм ки,
ај Хор, пулуну вер, өзүнү азад елә! Анчаг, мәл'ун анд
ичир ки, куја күчү чатмаз, пулу јохдур... Амма јалан
дејир.

О бири күн биз чај ичәр-ичмәз, јенә ова кетдик. Кән-
дин ичиндән кечәндә, чәнаб Полутыкин сүрүчүнү алчаг
бир дахманын өнүндә сахлајыб, учадан чағырды:—«Ка-
линыч!»—«Бу саат, аға, бу саат»,—дејә һәјәтдән бир
сәс кәлди: «Чарыгларымы бағлајырам». Биз бирајаг-
бирајаг сүрүб кетдик; кәндин кәнарында, гырх јашла-
рында бир адам кәлиб бизә чатды. Бу, Калиныч иди.
Онун сејрәк чопурлу, меһрибан гарајаныз үзү илк ба-
хышдан мәним хошума кәлди. Калиныч (сонра өјрән-
дијимә көрә) һәр күн аға илә ова кедәр, онун чантасы-

¹ Хор-Хорјок—гијмәтли хәзи олан һејван—гохарча.

ны, бә'зән түфәнкини кәздирәр, гушун гондуғу јери
нишанлар, су тапар, чијәләк јығар, алачыг гулар, ара-
ба далынча да гачарды; онсуз чәнаб Полутыкин бирчә
аддым да ата билмәзди. Калиныч ән шән, ән мүлајим
хасијјәтли бир адам иди, даим пәстдән зүмзүмә едәр,
гајғысызча әтрафа көз кәздирәр, азачыг бурнунда да-
нышар, күлүмсәјәндә ачыг көј көзләрини гыјар вә әли-
ни тез-тез сејрәк, узунсов саггалына апарарды. О, узун
вә назик әл ағачына јүнкүлчә сөјкәнәрәк ағыр-ағыр,
анчаг ири аддымларла јеријирди. Бир күн әрзиндә мә-
нимлә бир нечә дәфә данышды, јалтагланмадан мәнә
гуллуг етди; анчаг ағасына ушаға бахан кими бахырды.
Дөзүлмәз күнорта истиси бизи бир сығыначаг јер ах-
тармаға мәчбур едәндә, о бизи мешәнин ән галын јерин-
дә өз ары пәтәклијинә апарды. Калиныч балача дахма-
сынын гапысыны ачды, диварлардан дәстә-дәстә хош
әтирли гуру от асылмышды. Бизи тәзә гуру от үзәриндә
узандырыб, башына тордан кисәјә охшар бир шеј ке-
чирди, әлинә бычаг, күпә вә түстүләнән бир көтүк алыб
бизә бал кәтирмәк үчүн пәтәклијә кетди. Биз шәффаф
илыг балы булаг сујуна гатыб ичдик, арыларын јекнә-
сәг вызылтылары вә јарпагларын хышылтысы алтында
јухуја кетдик.—Јүнкүлчә бир күләк мәни ојатды... көз-
ләрим ачыб Калинычы көрдүм: о, јарыачыг гапынын
ағзында, астанада отуруб, бычагла ағачдан гашыг га-
јырырды. Мән онун ахшам сәмасы кими ајдын вә мүла-
јим олан үзүнә хејли бахыб ләззәт алдым. Чәнаб По-
лутыкин дә ојанды. Биз јеримиздән һәммин саат галхма-
дыг. Хејли јол кедиб дојунча јатдыгдан сонра һәрәкәт-
сиз бир һалда гуру отун ичиндә узанмаг адама ләззәт
верир: бәдән назланыр, әзилир, үзә хәфиф бир һәрарәт
кәлир, хош бир әталәт адамын көзләрини хумарланды-
рыр. Нәһәјәт, ајаға галхдыг, јенә кедиб ахшама гәдәр
кәздик. Ахшам јемәји заманы мән јенә Хор вә Калиныч
барәсиндә сөһбәт ачдым. Чәнаб Полутыкин мәнә деди
ки: «Калиныч јахшы кәндлидир, чалышган вә чаңјан-
дыран кишидир. Тәсәррүфаты сәлигәлидир, анчаг өһдә-
синдән кәлә билмир. Мән ону авара едирәм. Һәр күн
мәнимлә ова кедир... Даһа тәсәррүфат һарадан олсун,—
өзүнүз бир фикир един». Мән онун фикрилә разылаш-
дым вә биз јатдыг.

Ертәси күн чәнаб Полутыкин гоншусу Пичуковла
араларында олан бир әһвалата көрә шәһәрә кетмәли
олду. Гоншусу Пичуков онун јерини шумламыш вә һә-
мин шумланмыш јердә онун рәијјәти олан бир арвады
дөјдүрмүшдү. Ова мән тәк чыхдым вә гајыданда Хорун

янына дөндүм. Дахманын астанасында мени, алчаг бојлу, дазбаш, енликүрөк вә этли-чанлы бир гоча олан Хор өзү гаршылады. Мән марагла һәмин бу Хора нәзәр јетирдим. Онун үзүнүн чизкиләри Сократы андырырды. Һәмин, уча јумру алын, һәмин о хырда көзләр, һәмин учудик бурун. Биз бәрабәр дахмаја кирдик. Һәмин о Федја мәнә сүд вә гара чөрөк кәтирди. Хор скамјаја отурду вә сакит бир эда илә гыврым саггалыны тумарлаја-тумарлаја мәнимлә сөһбәтә башлады. О, көрүнүр, өз ләјагәтини һисс едир, ағыр-ағыр данышыр вә һәрәкәт едир, һәрдәнбир узун бығларынын алтындан күлүмсүнүрдү.

Онунла әкиндән, мәһсулдан, кәндли мәишәтиндән данышырды. Һәр барәдә санки мәнимлә разылашырды; анчаг сонра хәчаләт чәкмәли олдум, баша дүшдүм ки, дүз данышырам... Бу, биртәһәр, гәрибә чыхырды. Хор бә'зән, јә'ни еһтијат үзүндән мүәммалы данышырды... Будур, бизим сөһбәтимиздән бир нүмунә.

Мән она дедим ки:

— Бура бах, Хор, нә үчүн өз ағана пул вериб азад олмаг истәмирсән?

— Нијә азад олум ки? Инди өз ағамы да таныјырам, верәчәјим төјчүнү дә билирәм... ағамыз да јахшы адамдыр.

— Анчаг јенә дә азад олмаг јахшыдыр,—дејә гејд етдим. Хор јанаки мәнә бахды.

— Мә'лум шејдир,—дејә чаваб верди.

— Бәс елә исә, нијә пул вериб азад олмурсан?

Хор башыны јырғалады.

— Ај аға, бәс пулу һардан алым?

— Јахшы, јахшы, ај гоча...

— Азадлыға чыхандан сонра,—дејә о өзү өзү илә данышырмыш кими јавашчадан деди:—Һәр саггалыны гырхдыран¹ Хора ағалыг едәчәк.

— Сән өзүн дә саггалыны гырхдырарсан.

— Саггал нәдир ки? Саггал ја да от: бичәрсән гуртарыб кедәр.

— Јахшы, бәс нә вар ки?

— Тутаг ки, Хор бирдән-бирә тачир олду; тачирләрин өмрү-күнү јахшы кечир, анчаг онлар да саггалларыны гырхдырмырлар.

— Нә олар ки, бәс сән алверлә мәшғул олмурсан?—дејә сорушдум.

¹ Хор, чар I Николај заманы саггал сахламаға ичазә верилмәјән һөкүмәт мә'мурларыны нәзәрдә тутур.

— Хырда-мырда, јагдан, гатрандан алыб-сатырыг... Бујурунуз арабаны гошдурум?

Мән өз-өзүмә фикирләшдим ки: «Дилдән мөһкәм вә ағлы јериндә адамсан»; сонра дедим:—Јох, араба лазым дејил, сабаһ сәнин маликанәнин әтрафында һәрләнәчәјәм: ичазә версән, сәнин от анбарында кечәләрәм.

— Бујурун, бујурун. Билмирәм анбарда раһат ола биләрсинизми? Арвадлара тапшырарам сәнин үчүн дөшәкағы салсынлар вә јастыг гојсунлар. Ај арвадлар!—дејә о јериндән галха-галха сәсләнди:—Бура кәлин, ај арвадлар... Федја, сән онларла кет. Ахы арвад тајфасы ахмаг олар.

Он беш дәгигә сонра Федја әлиндә фәнәр, мәни анбара өтүрдү. Мән әтирли гуру от үзәриндә узандым, тулам да ајағымын учунда гыврылыб јатды; Федја мәнә,—кечән хејрә галсын,—дејиб кетди, гапы чырылдајыб өртүлдү. Мәни хејли мүддәт јуху апармады. Гапыја бир инәк јанашды, бир-ики дәфә бәркдән нәфәс алды: тулам аста-аста она мырылдады; бир донуз хорулдаја-хорулдаја кетди, һарадаса, јахында бир ат от чејнәмәјә башлајыб фынхырды... нәһајәт мән јухуја кетдим.

Шәфәг сөкүләндә Федја мәни ојатды. Бу шән вә дрибаш чаван чох хошума кәлирди; мүшаһидәмә көрә гоча Хор да ону чох севирди. Онлар икиси дә бир-бирлә севә-севә зарафатлашырдылар. Гоча мәни гаршылады. Кечәни онун евиндә кечирдијимдәнми, ја башга бир сәбәбә көрә, бу күн Хор мәнимлә дүнәнкиндән даһа мейрибан рәфтар едирди. О, күлүмсүнәрәк деди:

— Самоварым һазырдыр, кедәк, чај ичәк.

Биз столун кәнарында отурдуг. Онун кәлинләриндән олан этли-чанлы бир арвад бир сәрнич сүд кәтирди. Онун бүтүн оғланлары бир-бир дахмаја кирдиләр.

Гочаја дедим:

— Сәнин нә учабој чамаатын вар!

— Бәли,—дејә о, хырдача бир гәнд парчасы дишләди.—Онлар мәнән вә гарымдан шикајәтләнә билмәзләр.

— Һамысы сәнинлә бир јердә олур?

— Һамысы. Өзләри истәјирләр, биркә олурлар.

— Һамысы евлидир?

— Бирчә о, тәрслијинә салыб евләнмир,—дејә о әввәлки кими гапыја сөјкәнмиш олан Федјаны көстәриб чаваб верди.—Васка һәлә кичикдир, о һәлә көзләјә биләр.

— Нијә евләним ки?—дејә Федја дилләнди:—Онсуз

да мәнним үчүн пис кечмир. Арвад нәјә кәрәкдир? Күндә далашмағамы?

— Јахшы, јахшы... сәни јахшы таныјырам? Күмүш үзүк тахырсан... Сәнә елә һәјәт гызлары илә ијләшмәк лазымдыр... «Бәсдир, ај утанмазлар!»—дејә гоча хидмәтчиләрә саташараг давам етди.—Сәни мән јахшы таныјырам, өзүнү бәркә салан дејилсән!

— Арвадда јахшы нә вар ахы?

— Арвад иш көрәндир,—дејә Хор чидди төврлә чаваб верди.—Арвад кишинин гулудур.

— Мән гулу нејләјирәм?

— Одур да, ортада јејиб гырагда кәзмәји хошлајыр-сан. Сәнин кимиләри јахшы таныјырам...

— Јахшы, елә исә, мәни евләндир. Һә, нә олду? Бәс нијә динмирсән?

— Јахшы, јахшы, бәсдир, наггалын бири. Көрүрсән ки, ағанын зәһләсини төкдүк. Јахшы, евләндирәрәм... Аға, ачығын тутмасын; көрүрсән ки, ушагдыр. Һәлә ағлы башына кәлмәјиб.

Федја башыны јырғалады...

— Хор евдәдир?—дејә гапынын ардындан таныш бир сәс кәлди вә Қалиныч, әлиндә бир дәстә чөл чичәји, ичәри кирди; бунлары о, досту Хор үчүн јығыб кәтирмишди. Гоча ону меһрибанлыгла саламлады. Мән һејран-һејран Қалиныча бахдым: е'тираф едирәм ки, кәндлидән белә бир «нәвазиш» кәзләмирдим.

Мән бу күн һәмишәкиндән дөрд саат кеч ова чыхдым вә сонракы үч күнү дә Хорун евиндә кечирдим. Јени танышларым мәни марагландырырдылар. Онларын е'тимадыны нә илә газандығымы билмирәм, анчаг онлар мәнимлә сәрбәст сөһбәт едирдиләр. Мән онлары мәннунијјәтлә динләјир вә мүшаһидә едирдим. Бу ики дост әсла бир-биринә бәнзәмирди. Хор мүсбәт, әмәли, забитәли баш саһиби, рационалист бир адам иди. Қалиныч исә, әксинә, идеалист, романтик, чошгун вә хәјалпәрвәр адамлардан иди. Хор һәјаты баша дүшмүшдү, јә'ни өзүнә јурд-јува салмыш, боллу пул јығмыш, ағасы вә башга һакимләрлә јола кедирди. Қалиныч ајағы чарыглы кәзир вә башыны зор-күч доландырырды. Хор әмринә табе олан, меһрибан, јекдил вә бөјүк бир аилә јаратмышды; Қалинычын исә бир заман арвады вармыш, өзү дә ондан горхармыш, өвлады исә һеч јерлидibili јох иди. Хор чәнаб Полутыкинин һәр үзүнә бәләд иди. Қалиныч исә, өз ағасына гаршы гүдси бир еһтирам дујурду. Хор Қалинычы сеvir вә она һимајәкарлыг

едирди; Қалиныч Хору сеvir вә она һөрмәт бәсләјирди. Хор аз данышыр, күлүмсүнүр вә өз-өзлүјүндә дүшүнүрдү; Қалиныч, фабрик адамлары кими, бүлбүлсајағы чәһ-чәһ вурмаса да, чошгун данышырды... Анчаг Қалинычын өзүнә мәхсус үстүнлүкләри варды ки, буну Хор өзү дә е'тираф едирди. Мәсәлән: о, овсун охумагла ганы дајандырыр, горханлары вә гудуз ит дишләјәнләри мүәличә едир, гурд-гушу говур, арылары өзүнә иснишдирир—бир сөзлә әли јүнкүл иди. Хор мәнним јанымда јени алдығы бир аты илк дәфә төвләјә апармағы ондан хаһиш етди вә Қалиныч тәкәббүрлә, һәр шејә шүбһә едән гочанын арзусуну јеринә јетирди. Қалиныч тәбиәтә, Хор исә инсанлара, чәмијјәтә даһа јахын иди. Қалиныч мүһакимә јүрүтмәји хошламаз вә һәр шејә кор-корана инанарды; Хор исә, һәтта һәјата кинајә илә бахмаг нөгтеји-нәзәринә гәдәр јүксәлирди. О, чох шеј көрмүш, чох шеј билирди, мән дә ондан чох шеј өјрәндим. Мәсәлән, онун сөһбәтләриндән өјрәндим ки, һәр јәј бичиндән әввәл кәндә бир араба кәлир. Бу арабада, әјнинә кафтан кејмиш бир адам отуруп, өзү дә дәрјаз сатыр. Дәрјазы нәгд пулла бири бир манат ијирми гәпикдән, ассигнасија илә манат јарымдан, нисјә исә, үч манат он гәпикдән верир. Мә'лум шејдир ки, бүтүн кәндлиләр ондан нијә алырлар. Ики-үч һәфтәдән сонра јенә кәлир вә пулларыны тәләб едир. Кәндлиләр бу заман човдары јеничә бичмиш олурлар, демәли, пулу верә биләрләр; онлар тачир илә мејханаја кедиб орада һагг-һесабларыны үзүрләр. Бә'зи мүлкәдарлар өзләри нәгд пула дәрјаз алыб, һәмин гијмәтә кәндлиләрә нисјә пајламаға тәшәббүс етмишдиләр; анчаг кәндлиләр наразы галмыш, һәтта руһдан дүшмүшдүләр. Онлары, дәрјазы чинкилдәдиб сәсини динләмәк, әлләриндә о үз-бу үзә чевирмәк вә һијләкәр сатычыдан бир ијирми дәфә «һә, гочаг, дәрјазын чох бәд дејил ки?»—дејә сорушмаг зөвгүндән мәһрум едирдиләр.—Ораг аланда да һәмин әһвалат олурду, анчаг бу фәрглә ки, бу заман арвадлар да ишә гарышыр вә бә'зән сатычыны о дәрәчәјә чатдырырдылар ки, онларын хејринә олараг, арвадлары дөјмәли олурдулар. Анчаг арвадлар инди нағыл едәчәјим һалларда даһа артыг әзијјәтә дүшүрдүләр. Қағыз фабрикләринә материал тәдарүк едәнләр чыр-чындыр алмағы хүсуси адамлара тапшырырлар, бу адамлара бә'зи гәзаларда «гарагуш» ады верирләр. Белә бир «гарагуш» тачирдән ики јүз маната гәдәр ассигнасија алыб ова чыхыр. Анчаг адыны өзләринә көтүрдүкләри нәчиб гушун әксинә олараг, бу «гарагуш»лар ов үзәринә ачыг-

дан-ачыга, чүр'эглэ шыгымыр: аксинэ, һижлэ вэ фырылдага эл атыр. Арабасыны кэндин јахынлығында колларын арасында кизләдиб, өзү јол өтән вэ ја авара кезән бир адам кими гыраг-бучаг һәјәтләрә кирир. Арвадлар сөвги-тәбии илә онун јахынлашдығыны дујурлар вэ кизлинчә ону гаршылајырлар. Алыш-вериш тәләсик баша кәлир. Арвадлар бир нечә мис пула, јалныз ишә јарамајан бүтүн чыр-чындыры дејил, чох вахт һәтта әрләринин көјнәјини вэ өз тохума туманларыны да бу «гарагуш» а сатырлар. Ахыр заманлар арвадлар өз-өзләриндән хам вэ арыныб-ишләнмиш кәнафы оғурлајыб, бу чүр сатмағы әлверишли билирләр; бу исә «гарагуш»ларын пешәсиндә мүнүм бир инкишаф вэ мүнвәффәгијјәтдир! Анчаг бунун мугавилиндә кишиләр дә дујуг дүшүбләр, онлар «гарагуш»ларын кәндә кәлмәси барәдә бир балача шүбһәләндикдә, буна аид кичик бир шајиә ешитдикдә, һәммин саат тә'чили бир сурәтдә ислаһ вэ еһтијат тәдбирләри көрүрләр. Доғрудан да, ачыначаглы бир һал дејилми? Кәнаф сатмаг онларын ишидир вэ буну өзләри дә сатырлар—шәһәрдә јох,—бунун үчүн кәрәк өзләри шәһәрә кедәләр, кәлмә алверчиләрә сатырлар бунлар исә тәрәзи олмадығындан, гырх овчу бир пуд һесап едирләр,—өзүнүз билирсиниз ки, рус овчу, хүсусән «чан јандырдыгда», нә бојда олар! Кәндистанда күзәран сүрмәмиш вэ тәчрүбәсиз бир адам олан мән, белә әһвалатлардан дојунча ешитдим. Анчаг Хор һәлә һамысыны данышмырды, өзү мәнән чох шејләр сорушурду. Мәним харичдә олдуғуму билдикдә, онун марағы артды... Калиныч да ондан кери галмырды. Анчаг Калинычы тәбиәтин, дағларын, шәләләләрин, гәрибә биналарын вэ бөјүк шәһәрләрин тәсвири даһа чох вәчдә кәтирирди; Хору исә, инзибати вэ дөвләт ишләринә аид мәсәләләр марагландырырды. О, һәр шеји бир-бир көтүр-гој едирди:—«Орда, онларда да, биздә олан шејләр вар, ја башга чүрдүр... Һә, даныш, ага, бәс нечәдир?..» Мән данышдыгча, Калиныч:—«Ај! Ај аллаһ, һөкмүнә гурбан!»—дејә сәсләнирди. Хор динмир, галын гашларыны дүјүнләјир, јалныз арабир дилләнирди: «Јох, бу бизим үчүн јарамаз, амма бах, бу јахшыдыр, бу гајда-ганундур»—Онун бүтүн сорғу-суалларыны сизә нағыл едә билмәрәм, бу лазым да дејил, анчаг бизим сөһбәтләримиздән бир гәнаәтә кәлдим ки, јәгин охучулар буну әсла көзләмирләр. Гәнаәтим бундан ибарәтдир ки, Бөјүк Пјотр, әсил рус иди, о мәнз өз ислаһаты е'тибарилә рус иди. Рус өз гүввәт вэ мөһкәмлијинә о гәдәр әминдир ки, өзүнү

әјиб сындырмагдан белә чәкинмәз: о өз кечмиши илә аз мәшғул олар вэ ирәлијә чүр'эглә бахар. Јахшы нә варса, хошлајар, аглабатан нә варса,—вер кәлсин, бүтүн бунларын һарадан әмәлә кәлдијинин исә, онун үчүн фәрги јохдур. Онун сағлам ағлы гуру алман мүнәкимәсинә һәвәслә истәһза едир; анчаг Хорун сөзләринә көрә, алманлар гәрибә бир чамаатдыр вэ онлардан өјрәнмәјә һазырдыр. Өз вәзијјәтинин мүстәсна вэ өзүнүн фә'лән мүстәгил олмасы сајәсиндә, Хор мәнимлә чох шеј барәсиндә данышды ки, бунлары башгасындан линк илә дә чәкиб гопара билмәзсән вэ ја кәндлиләрин дедији кими, дәјирман дашы илә үјүдүб ала билмәзсән. О, доғрудан да, өз вәзијјәтини дәрк едирди. Мән Хор илә сөһбәт едәркән, илк дәфә олараг, рус кәндлисинин садә вә ағыллы данышығыны ешитдим. Онун мә'луматы өзүнә көрә хејли кениш иди; анчаг савады јох иди; Калиныч исә савадлы иди. «Бу ахмага савад әл верди,—дејә Хор дилләнди:—онун арылары да әсла тәләф олмур.—Бәс ушагларына сән савад өјрәдибсәнми?»—Хор динмәди.—«Федја билир». «Бәс о бириләр?»—«О бириләр билмир».—«Бәс нијә?»—Гоча чаваб вермәјиб сөһбәти дәјишди. Амма нә гәдәр ағыллы олса да, онун да мөвһуматчылығы вэ чүрүк е'тигадлары вар иди. Мәсәлән, арвадлара лап үрәкдән һәгарәтлә бахырды: кефи көк оlanda, онлары лага гојуб әјләнирди. Онун гоча вә дејинкән арвады бүтүн күнү собанын үстүндән дүшмәз, һеј дејинәр вэ сөјүшәрди; оғланлары она һеч фикир вермәздиләр, анчаг кәлинләрини горху алтында сахларды. Рус халг маһнысында гајынана барәсиндә бу сөзләр бош јерә дејилмәјиб: «Сән мәнә нә оғулсан, нечә аиләдарсан ки, чаван арвадыны дөјмүрсән!..» Бир дәфә мән кәлинләри мудафиә етмәк истәдим, Хорда онлара гаршы мәрһәмәт ојатмаг фикринә дүшдүм; анчаг о сакит-сакит мәнә деди ки: «Сизин дә ишиниз-күчүнүз гуртарыб.. белә бош-бош шејләрә баш гошурсунуз;—арвадларын пешәси далашмагдыр... Нә гәдәр ајырсан, о гәдәр пис олар, бир дә ки, әлини буламага дәјмәз». Бәдхасијјәт гары һәрдәнбир собанын үстүндән дүшүб дәһлизин ағзындан һәјәт итини: «Ај ит, ај ит, бура кәл!»—дејә чагырар вэ онун арыг белини көтәкләр, јахуд да чардағын алтында дуруб, Хорун дедији кими десәк, кәлиб-кедәнә «һүрәрди». Анчаг өз әриндән горхарды вэ әри әмр едән кими, собанын үстүнә өз јеринә чәкиләрди. Лакин Калиныч илә Хорун чәнаб Полутыкин барәсиндәки мубаһисәләрини динләмәк хүсусилә мараглы иди. Калиныч дејәрди: «Бах, Хор, онда ишин олмасын».—«Бәс о сәнә нијә бир чүт узунбоғаз

чәкмә тикдирмир?»—дејә Хор е'тираз едирди.—«Баһ, узунбоғаз чәкмә! Мән чәкмәни нејнирәм? Кәндли баба-јам...»—«Мән дә кәндлијәм дә, амма бир бах!»—дејә Хор ајағыны галдырыб, еһтимал ки, мамонт дәрисиндән тикилмиш чәкмәсини Калиныча көстәрәрди.—«Еһ, сән дә өзүнү биздән сајырсан!»—дејә Калиныч чаваб верәрди.—«Һеч олмаса һәсир чарыг үчүн пул версин: ахы сән онунла ова кедирсән, јәгин күндә бир чүт чарыг дағыдырсан».—«О мәнә чарыг пулу верир».—«Бәли, бәли, кечән ил ики шаһы лүтф еләмишди». Калиныч күскүн бир һалда үзүнү кәнара чевирәр, Хор исә, уғуна-уғуна күләрди; бу заман онун хырдача көзләри тамамилә итиб кедәрди.

Калиныч хош бир сәслә охујар вә балалајка чаларды. Хор ону динләр, динләр, бирдән бојнуну буруб шикајәтли бир сәслә охумаға башларды. О хүсусән: «Бәхтим, еј гара бәхтим!» маһнысыны чох севәрди. Федја атасына саташмаг фүрсәтини әлдән вермәзди.—«Нә вар, ај киши, бу нә шикајәтдир?» Анчаг Хор әлини јанағына дајајыб көзләрини јумар вә бәхтиндән шикајәтә давам едәрди... Лакин башга вахтларда ондан даһа чалышган бир адам олмазды: һәмишә бир иш илә мәшғул оларды—арабаны сазлар, барыја дирәк верәр, гошгу шејләрини јохларды. Амма о гәдәр дә тәмизкар дејилди. Мән бу барәдә она дејәндә, бир дәфә чаваб верди ки, «дахмадан кәрәк мәнзил гохусу кәлә».

— Бир бах,—дејә мән она е'тираз етдим:—көр Калинычын пәтәклији нечә тәртәмиздир.

— Ај атам, елә олмаса, орада арылар јашамаз ки,—дејә чаваб верди вә көксүнү өтүрдү.

Бир дәфә о мәнән сорушду:

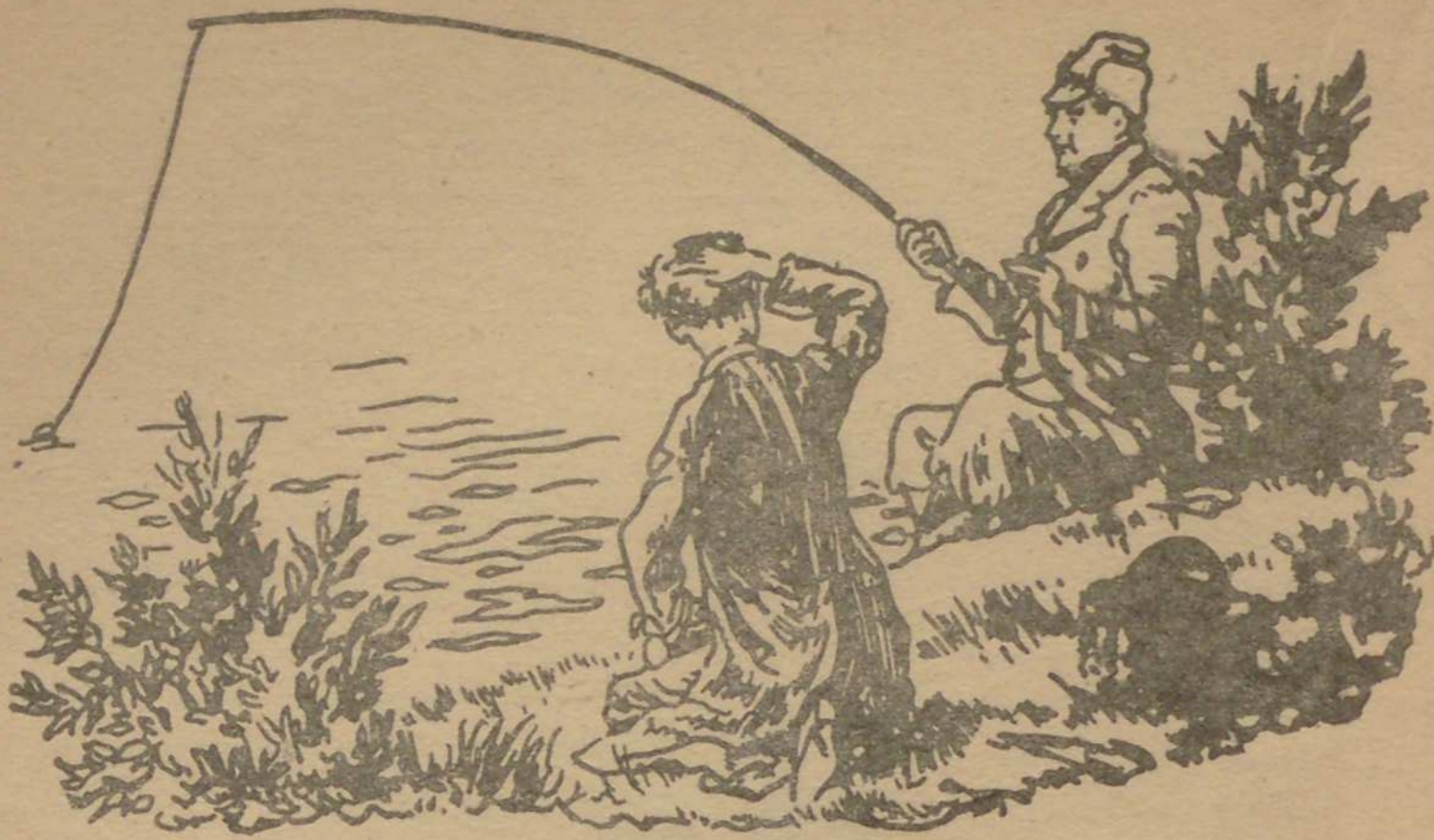
— «Бәс сәнин дә өз мүлкүн вармы?»—«Вар».—«Бурадан узагдырмы?»—«Јүз верст олар».—«Бәс, аға, сән өз мүлкүндә јашајырсанмы?»—«Јашајырам».—«Көрүнүр, чох вахт түфәнклә әјләнирсән?»—«Дүзү, еләдир!»—«Јахшы да едирсән, аға; сағлығына дојунча мешә хорuzu овла, бир дә ки, кәнд ағсаггалларыны тез-тез дәјишдир».

Дөрдүнчү күн ахшам чәнаб Полутыкин далымча адам көндәрди. Гочадан ајрылмағыма чох һејфсиләнирдим. Калинычла бәрабәр арабаја миндим, «Ди худаһафиз, Хор, саламат гал!»—дедим... «Сағ ол, Федја»—«Худаһафиз, аға, худаһафиз, бизи јаддан чыхарма». Биз јола дүшдүк. Дан јери јеничә гызарырды. Мән ајдын көјә бахыб: «Сабаһ көзәл һава олачаг»—дедим.—

«Јох, јағыш јағачаг»,—дејә Калиныч чаваб верди:—«Одур, өрдәкләр вурнухур, бир дә ки, түнд от гохусу кәлир». Арабамыз коллары арасына кирди. Калиныч гозлада силкәләнә-силкәләнә көзләрини шәфәгә зилләјиб, пәстдән зүмзүмәјә башлады.

Ертәси күн мән чәнаб Полутыкинин гонагсевәр евини тәрк етдим.

МОРУГЛУ БУЛАГ

Августун эввэлләриндә чох вахт дөзүлмәз истиләр олур. Бу заманлар саат он икидән үчә гәдәр ән чәсарәтли вә диггәтли адам да ова чыха билмәз, ән сәдагәтли ов туласы да «овчунун дабанларыны јаламаға», јәни онун лап ардынча аддым-аддым јеримәјә башлајыр, көзләрини хәстә кими гыјыб, дилини һәддән артыг саллајыр; јијәси ачыгландыгда исә, јалтагланыб, гујруғуну булајыр вә мә'сум-мә'сум бахыр, анчаг ирәли кетмир. Мән исә, мәһз белә бир күндә ова чыхмышдым. Неч олмаса бир анлыға көлкә бир јердә узаныб динчәлмәк мејлиндән өзүмү күчлә сахлајырдым, јорулмаг билмәјән тулам да, өз чошгун ахтарышларындан әмәлли бир нәтичә көзләмирдисә дә, амма јенә коллары арасында о јан-бу јана гачыр, вурнухурду. Нәһајәт боғучу бүркү мәни сон гүвәмизи вә габилијјәтимизи итирмәмәк үчүн дүшүнмәјә мәчбур етди. Бир тәһәр өзүмү, һөрмәтли охучуларыма мә'лум олан Исти чајынын кәнарына јетирдим, тәпәни ендим, сары вә нәм гумлары үстү илә, булаға сары кетмәјә башладым; бу булаг бүтүн маһалда «Моруглу булаг» ады илә мәшһурдур. Булаг саһилдәки бир чөкәкдән чыхыр, бура тәдричән кичик, амма дәрин бир дәрә һалыны алмышдыр; булаг, чыхдығы јердән шән вә ојнаг

бир шырылты илә ахыб, ијирми аддым кәнарда чаја төкүлүр. Дәрәнин енишләриндә палыд коллары битмишдир; булағын әтрафы мәхмәр кими јашыл вә көдәк отларла өртүлмүшдүр; күмүш кими сүзүлән бу сәрин сулары үстүнә күнәш шүалары һеч вахт дүшмүр. Кәлиб булаға чатдым; отун үстүндә ағачдан гајрылмыш бир су габы варды, буну јол өтән бир кәндли чамаат үчүн гојуб кетмишди. Дојунча су ичиб узандым вә әтрафы көздән кечирдим. Булағын чаја төкүлмәсиндән әмәлә кәлән вә үзү һәмишә хырда далғачыгларла өртүлү олан көрфәзин кәнарында архалары мәнә сары, ики гоча отурмушду. Онлардан, хејли көк, уча бојлу, әјниндә түнд јашыл вә сәлигәли бир кафтан, башында сырынма картуз олан бири балыг тутурду. Арыг вә сысга, әјниндә мухојар парчасындан јамаглы бир сүртук вә башы ачыг олан о бири, дзинин үстүндә ичи сохулчанла долу бир сахсы габ тутмушду, арабир әлини чал сачларына чәкир, санки онлары күндән горумаг истәјирди. Мән диггәтлә бахыб, онун шумихинолу Стјопушка олдуғуну таныдым. Охучулары ичазәсилә бу адамы онлара тәгдим едим.

Мәним кәндимдән бир нечә верст аралы Шумихино адлы бөјүк бир кәнд вар; бу кәнддә мүгәддәс Козма вә Дамиан адына бир килсә дә тикилмишдир. Нәмин бу килсә илә үзбәүз, бир заман ағалара мәхсус олан бөјүк бир имарәт варды, бунун әтрафында чүрбәчүр биналар: е'малатханалар, төвләләр, чардаглар, кареталар үчүн дурачаглар, һамам, мүвәггәти мәтбәх, гонаг вә ишләр мүдири үчүн ајрыча фликелләр, чамаат үчүн јелләнчәкләр вә саир аз-чох фајдалы тикинтиләр дүзүлмүшдү. Бу имарәтдә дөвләтли мүлкәдарлар јашајырдылар вә онлары һәр бир сәлигәси јериндә иди; бир сәһәр исә, бүтүн бу вар-дөвләт јаныб күлә дөндү. Ағалар башга бир јерә көчүб кетдиләр. Маликанә бош галды. Кениш саһәли јанғын јериндә бостан салдылар: ора-бурада исә, һәлә дә кечмиш өзүлләрин төр-төкүнтүсү олан кәрпич галаглары көрүнүрдү. Јанғындан сонра саламат галмыш дирәкләрдән тәләсик бир дахма гурмушдулар, он ил эввәл готик үслубунда бир павилјон тикмәк үчүн алынмыш кәми тахтасы илә ора-бурасыны бәркитмиш вә бағбан Митрофанла, арвады Аксиңјаны једди ушағы илә бәрабәр бураја көчүрмүшдүләр. Митрофана әмр олунмушду ки, бир верст јарым мәсафәдә јашајан ағалар үчүн тәрәвәз вә мејвәчат дашысын; Аксиңјаја исә Тирол инәјинә бахмағы тапшырмышдылар. Бу инәк чох баһа гијмәтә Москвада алынмышды, анчаг тәәссүф ки, гысыр чых-

мыш вә алынандан бәри сүд вермирди. Ағалардан галма јеканә гуш олан кәкилли, бозумтул бир өрдәк дә Аксинјанын ихтијарына верилмишди; ушагларын јашлары һәлә аз олдуғундан, онлара һеч бир иш тапшырылмамышды, бу исә, онларын тамамилә тәнбәлләшмәсинә мане олмурду. Мән ики дәфә бу бағбанын јанында кечәләмәли олмушдум: бостан јанындан кечәндә, ондан хијар да алардым. Бу хијарлар, аллаһ билир нә сәбәбә, јайда да чох ири, галын, сары габыглы оларды вә писдад верәрдиләр. Мән Стјопушканы илк дәфә һәмин бу гочанын јанында көрмушдум. Шумихино кәндиндә Митрофанла аиләсиндән, бир дә тајкөз бир солдат арвадынын комасында јашајан гоча, кар, килсә ағсаггалы Керасимдән башга, аға хидмәтчиләриндән һеч бир кәс галмамышды; чүнки мәним охучуја танытмаг истәдијим Стјопушканы үмумијјәтлә нә инсан, нә дә хүсусилә аға хидмәтчиси сајмаг олмаз.

Һәр бир инсанын чәмијјәтдә өзүнә көрә бир јери вар, һеч олмазса бир таныш-билиши вар: һәр бир аға хидмәтчисинә мааш верилмәсә дә, һеч олмазса музд кими бир шеј гисмәт олур. Стјопушканын исә, һеч бир кәлири јох иди, һеч бир гоһум-әгрәбасы јох иди, һеч бир кәс онун варлығындан хәбәрдар дејилди. Бу адамын һәтта кечмиши дә мәлум дејилди; онун барәсиндә данышмаздылар; сијаһы вәрәгәләриндә дә онун адынын олуболмамасы намәлум иди. Аралыгда белә бир шајиә кәзирди ки, о бир заманлар, кимин јанында исә, камердинер олмушдур; онун ким, һаралы, кимин оғлу олдуғу, Шумихино тәбәәләри арасына нә чүр дүшдүјү, узун замандан бәри әјниндә олан кафтаны нә сајаг әлдә етдији, һарада вә нә һесабына јашадығы барәсиндә һеч кәс, һеч бир шеј билмирди, бир дә ки, әслинә бахсан бу мәсәләләр һеч кәси марагландырмырды. Бүтүн аға хидмәтчиләринин дөрд нәсиллик шәчәрәсини билән Трофимыч баба бир дәфә демишди ки, куја Степанын гоһуму бир түрк гадыны имиш, ону мәрһум аға бригадир Алексеј Романыч һәрби сәфәрдән гајыдаркән јүк арабаларында кәтирибмиш. Һәтта бәзән бајрамларда гәдим рус адәтләри үзрә дуз-чөрәк, гарабашаг гоғалы вә јашыл шәраб пајланан үмуми гонаглыларда да Стјопушка ачыг сүфрәләрә шәраб пајланан чәлләкләрә јахын дүшмәз, ағаларын әлини өпмәјә кәлмәз, аға мәмурунун јағлы әли илә стәканлара долдурулан шәрабдан алыб, ағанын һүзурунда онун сағлығына бир нәфәсә ичмәзди. Јалныз һәрдән мәрһәмәтли бир адам онун јанындан кечәндә, јазыға бир парча пирог верәрди. Мүгәддәс базар күнү

онунла дини гајда илә өпүшәрдиләр. Анчаг о, палтарынын јағ басмыш голларыны һәрәкәтә кәтирмәз, дал чибиндән гызыл јумурта чыхармаз, нәфәси кәсилә-кәсилә вә көзләрини гырпа-гырпа чаван ағалара вә ја һәтта ханымын өзүнә гызыл јумурта тәгдим етмәзди. Јај заманы о, тојуг һининин далындакы дахмада, гышда исә, һамамхананын палтар сојунан јериндә јатарды; бәрк шахталар оlanda, саманлыгда кечәләрди. Һамынын көзү она алышмышды, һәрдәнбир она тәпик дә вуран оларды, анчаг һеч кәс онунла данышмазды; өзү дә санки өмрүндә ағзыны ачыб бир кәлмә данышмазды. Јанғындан сонра бу кимсәсиз адам бағбан Митрофанын јанына сығынмышды. Бағбан она тохунмамышды, нә—кәл, јанымда гал,—демишди, нә дә говламышды. Әслиндә Стјопушка бағбанын јанында јашамышды: бостанда һәрләнир, орада күнүнү баша вурурду. Сәс-сәмирсиз һәрәкәт едир, асгыранда вә өскүрәндә горха-горха әлини ағзына тутурду. Һәмишә гарышга кими сәссизчә, һәм дә јемәк үчүн, јалныз јемәк үчүн вурнухур, чалышырды. Доғрудан да сәһәрдән ахшама гәдәр өз күндәлик рузусунун гејдинә галмаса иди, бизим Стјопушка ачындан өләрди. Сәһәр ајаға галхыб, ахшама нә јејәчәјини билмәјәнин дәрди јаман дәрддир! Стјопушка каһ бир һасарын дибиндә отуруб турп кәмирир, ја јеркөкү сорур, ја да тоз-торпаға булашмыш бир кәләми дидиб төкүр, каһ һыггана-һыггана һараса бир ведрә су апарыр, каһ бир сахсы чанағын алтында од галајыр, чүрбәчүр гапгара шејләри гојнундан чыхарыб чанағын ичинә атыр, каһ өз дәһлизчијинә бир тахта парчасы илә мых вуруб өзүнә чөрәк үчүн рәф дүзәлдирди. Бүтүн бу ишләри о сәс-сәмирсиз, санки кизлинчә көрәрди. Ону көрмәк истәјән олардыса, бирдән-бирә јоха чыхарды. Арада бир-ики күн көзә көрүнмәзди; онун јох олмасыны, әлбәттә, һеч кәс дујмазды... Бир дә көрәрдин ки, јенә кәлиб чыхыб, јенә һасарын дибиндә кизлинчә сачајаг алтына чыр-чырпы јығыр. Онун үзү балача, көзләри сапсары, сачлары гашларына гарышмыш, бурнунун учу ити, гулаглары јепјекә, јараса гулағы кими шәффаф иди. Саггалы санки ики һәфтә әввәл гырхылмышды, нә артыр, нә дә әскилирди. Мән Исти чајын кәнарында башга бир гочанын јанында һәмин бу Стјопушкаја раст кәлмишдим.

Мән онлара јахынлашыб, салам вердим вә јанларында отурдум. Стјопушканын јолдашы да мәнә таныш чыхды; бу—граф Пјотр Иличин азад едилмиш кәндлиләриндән Михајло Савелјев иди, ләгәби дә Туман иди.

Маһманхана сахлајан вэрэмли Болхов мешшанынын јанында олурду, мән тез-тез һәмин меһманханада галардым. Бөјүк Орјол јолу илә кедән чаван мә'мурлар вә саирә асудә адамлар (өз золаглы пәргу балышларына тәкјәләниб мүркүләјән тачирләрин белә шејләрлә ишләри јохдур) Триоск кәнди јахынлығында тамамилә бахымсыз галмыш, пәнчәрәләри мөһкәм мыхланмыш, дамы чөкмүш, өзү дә лап јол кәнарында олан ики мәр-тәбәли бөјүк тахта еви инди дә көрә биләрләр. Күнәшли ачыг һавада күнорта вахты бу харабадан даһа кәдәрли бир шеј тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Бурада бир заманлар кечән әсрин мәшһур гонагпәрәст вә дөвләтли ә'јанларындан олан граф Пјотр Илич јашајырды. Вах-тилә бүтүн маһалдан чамаат ахышыб она гонаг кәләр, ев адамларындан ибарәт мусигичиләрин курултусу, чүр-бәчүр шамларын парылтысы алтында дојунча рәгс едәр, шәнләнәрдиләр; еһтимал ки, инди дә бир чох гарылар бомбош галмыш бу аға мүлкинин јанындан кечәндә, өтән күнләри вә өз чаванлыгларыны јад едиб көкс өтү-рүрләр. Граф бу гонаглыгларда ејш-ишрәтә далар, хеј-ли мүддәт хош сифәтлә, күлүмсәјә-күлүмсәјә она јал-тагланан гонагларын арасында кәзишәрди; анчаг тәәс-сүф ки, онун вар-дөвләти өмрүнүн сонуна гәдәр давам етмәди. О, тамамилә мүфлис олуб, өзүнә бир јер тапмаг үчүн Петербурга кетди, һеч бир көмәк көрмәдән, бир меһманхана нөмрәсиндә вәфат етди. Туман һәмин гра-фын баш хидмәтчиси иди вә һәлә графын сағлығында азадлыг алмышды. О, јетмиш јашларында, ачыг вә хош сималы бир адам иди. О, демәк олар ки, һәмишә күлүм-сәрди, һәм дә инди јалныз Јекатирина дөврүндән галма адамларын күлүмсәдији кими, меһрибан вә вүгарлы бир әда илә күлүмсәрди, данышаркән додагларыны ағыр-ағыр ачыб јығар, көзләрини меһрибанча гыјар вә сөзлә-ри бир аз бурнунда сөјләрди. Буруноту чәкиб асгыран-да да, бир иш көрүрмүш кими, тәләсмәзди.

— Һә нә вар, Михајло Савелич,—дејә сөзә башла-дым;—балыг тутубсанмы?

— Одур, бујурун, сәбәтә бир бахын: ики ханы балы-ғы, беш дәнә дә хырда балыг тутмушам... Стјопа, көс-тәр.

Стјопушка сәбәти мәнә узатды.

— Сән нечәсән, Степан?—дејә сорушдум.

— Ј... ј... ј... јах... јахшыјам, а...: аға, бир тәһәр дола-нырам...—дејә Степан, санки дилинин үстүндә бир бат-ман јүк вармыш кими, кәкәләјә-кәкәләјә чаваб верди.

— Митрофан да саламатдырмы?

— Са... саламатдыр, бә... бәли, аға.

Јазыг үзүнү јана чевирди.

— Нәдәнсә, тилова балыг кәлмир,—дејә Туман дил-ләнди:—јаман истидир. Бүтүн балыглар колларын ал-тына долушуб јатырлар... Гурт тах, Стјопа (Стјопа бир сохулчан алыб овчуна гојду, сонра әли илә ики дәфә онун үстүнә вурду, гармағы кечирди, түпүрдү вә Тума-на верди). Сағ ол, Стјопа... Бәс, аға, сиз,—дејә о мәнә мү-рачиәтлә сөзүнә давам етди:—ова чыхмысынызмы?

— Өзүн көрүрсән.

— Бәли-и... Бәс сизин бу тула инкилис, јохса фур-јан чинсиндәндир, нәдир?

Гоча, јери дүшәндә, өзүнү көстәрмәји севәрди, јә'ни биз дә бу дүнјада дөвран сүрмүшүк!

— Нә чинсиндән олдуғуну билмирәм, амма јахшы туладыр.

— Бәли-и... тазыларла да ов едирсинизми?

— Бир-ики чүт варымдыр.

Туман күлүмсәјиб башыны јырғалады.

— Әслиндә беләдир: адам вар ки, ит сахламаға хо-шу вар, адам вар ки, һеч мүфтә дә версән, сахламаз. Өз дајаз ағлымла мән белә дүшүнүрәм: ити чох заман лов-ғалыг үчүн сахламаг лазымдыр. Белә ки, һәр сәлигә өз јериндә олсун: атлар да сәлигәли, итәбаханлар да сәли-гәли вә һәр бир шеј гајдасында олсун. Дүзү, рәһмәтлик граф, аллаһ она рәһмәт еләсин, һеч овчу дејилди, амма боллуча ит сахларды, илдә бир-ики дәфә дә ова бују-рарды. Итсахлајанлар, әјинләриндә зәрли-бафталы гыр-мызы кафтан, һәјәтә јығышыб шејпурларыны чаларды-лар; аға чәнаблары тәшриф кәтирәрди, атыны һүзуруна кәтирәрдиләр: аға чәнаблары ата минәрди, баш ши-карчы онун ајагларыны үзәнкијә тахарды... шапкасыны башындан көтүрүб, чилову шапка илә тутуб ағаја тәг-дим едәрди. Аға чәнаблары гамчыны шаппылдадарды, итсахлајанлар мушгура-мушгура һәјәтдән чыхардылар. Ағанын үзәнкисини тутан графын ардынча сүрәр, өзү дә ағанын севдији ики тазыны ипәк чидарда апарар вә һәр јана көз јетирәрди... өзү дә казак јәһәринин үстүн-дә дик отуруб, јанаглары гыпгырмызы, көзләрини сүз-дүрәрди... әлбәт ки, белә һалларда гонаглар да оларды. Һәм әјләнчә, һәм дә һөрмәтә риәјәт едәрди... Ах, мәл'ун гармагдан чыхды!—дејә о бирдән гышгырды вә тилову чөкди.

Мән сорушдум:—Ахы дејирләр ки, сизин граф өмрү-нү пис кечирмәјиб, һә?

Гоча сохулчана түпүрүб тилову суја атды.

— Элбэттә, чох күбар адамды. Онун јанына Петербургдан, демәк олар ки, ән көркәмли адамлар кәлирдиләр. Көрәрдин ки, көј ленталар тахыб, стол архасында отурублар, јејиб-ичирләр. Амма аға гонаглыг вермәкдә чох маһир иди. Бир дә көрәрдин мәни чағырыб дејир: «Туман, сабаһа мәнә дири узунбурун балыг лазымдыр: әмр елә тапсынлар, ешитдинми?»—«Баш үстә, аға чәнаблары». Кафтанлары нахышлы, парикләри, әл ағачлары, әтир вә одеколонлары ән биринчи нөвдән оларды, түтүн габларыны, јекә-јекә шәкилләри дүз Парисдән јаздырыб кәтирәрди. Банкет верәндә,—аман аллаһ!—бир атәшбазлыг оларды, елә кәзинтиләр дүзәлдәрди ки, ...Һәтта топ да атыларды. Тәкчә чалғычылары гырх нәфәр иди. Бир алман капелмејстер дә сахлајырды, анчаг о јаман гудурмушду: ағаларла бир сүфрәдә јејиб-ичмәк иддиасына дүшмүшдү. Аға да бујурду ки, ону говаг, чыхсын кетсин; дејирди ки, мәним чалғычыларым онсуз да өз ишләрини билирләр. Элбәттә, фәрман ағанынды. Елә ки, ојнамаға башлардылар, дүз сәһәр ачылана гәдәр ојнардылар, ән чох ојнадыглары да лакосез-матрадур иди... Е... һе... һеј... јаман дүшмүсән!.. (Гоча кичик бир ханы балығыны чәкиб судан чыхарды). Ал көрүм, Стјопа,—Аға әсил аға иди,—дејә гоча тилову јенә дә суја атыб сөзүнә давам етди:—Үрәји дә јумшаг иди. Бир дә көрүрдүн сәни дөјдү, сонра да јадындан чыхарды. Бир шеј варды ки, ашна сахларды. Аман бу ашналарын әлиндән!—Аллаһ күнаһындан кечсин, онлар ону пуча чыхардылар. Өзү дә ашналарыны ашағы тәбәгәләрдән сечәрди. Дејәрдин ки, онлара даһа нә лазымдыр? Амма јох, һәмишә бүтүн Авропада ән әла нә варса, ондан истәрдиләр. Хүсусән ичләриндә бири варды, ады Акулина иди. Инди рәһмәтә кедиб, аллаһ она рәһмәт еләсин! Ади бир гыз иди, кәндли гызы иди, амма јаман гәзәбли иди. Бир дә көрәрдин графын үзүнә шиллә вурур. Ону лап тилсимләјиб әлинә алмышды. Мәним бачым оғлуну солдатлыға верди: нә вар, нә вар, онун тәзә палтарынын үстүнә ләкә салыб... ондан башга бир чохларыны солдатлыға вермишди. Бәли... Амма, нечә олса, көзәл заманлар иди!—дејә гоча дәриндән көсүнү өтүрдү, көзүнү јерә дикиб сусду.

Бир аз сүкутдан сонра мән сөзә башладым:

— Көрүнүр ағаныз чох сәрт адам имиш?

— О заман гајда белә иди, чәнаб,—дејә гоча башыны јырғалаја-јырғалаја чаваб верди.

— Инди даһа белә шејләр јохдур,—дејә мән, көзүмү ондан чәкмәдән, әлавә етдим.

О чәпәки мәнә бахды.

— Инди, әлбәт ки, јахшыдыр,—дејә мырылданараг, тилову узаға атды.

Биз көлкәдә отурмушдуг; анчаг көлкәдә дә адам истидән боғулурду. Ағыр бүркүлү һава санки һәрәкәтсиз иди: јанан үзләримиз һәсрәтлә күләк ахтарырды, амма күләкдән бир әламәт јох иди. Тутгун мави сәмадан күнәш јерә од төкүрдү. Бизим дүз гаршымызда, о тајда јулаф тарлалары саралырды; тарланын ора-бурасыны алаг оту басмышды, бирчә сүнбүл белә тәрпәнмирди. Бир аз ашағыда бир кәндли аты дизә гәдәр чајын ичинә кириб дурмуш вә исланмыш гујруғуну аста-аста булајырды. Суја салланмыш колун алтындан арабир ири бир балыг үзә чыхыб, ағзындан говуглар бурахыр, архасынча хырда ләпәчикләр әмәлә кәтириб, јенә сујун дибинә чумурду. Саралмыш отларын арасында чырчырамалар чырылдашырды. Билдирчинләр һәвәссиз банлашырдылар. Гырғылар ағыр-ағыр тарлаларын үстү илә сүзүр, тез-тез бир јердә дуруб ганад чалыр, гујругларыны јелпич кими ачырдылар. Биз истинин тәсириндән һәрәкәтсиз отурмушдуг. Бирдән архамыздакы дәрәдән бир һәнирти кәлди: ким исә булаға енирди. Мән дөнүб бахдым вә әлли јашларында, үст-башы тозлу, әјиндә көјнәк, ајағында һөрмә чарыг, чијни чанталы бир кәндли көрдүм. О, булаға чатыб ачкөзлүклә судан ичди вә ајаға галхды.

— Еј, Влас!—дејә, Туман диггәтлә она бахандан сонра чағырды,—салам, гардаш, һардан белә?

— Салам, Михајло Савелич, узаг сәфәрдән кәлирәм.

— Һарда идин?—дејә Туман сорушду.

— Москваја, ағанын јанына кетмишдим.

— Нә ишә?

— Хаһишим варды.

— Нә хаһиш?

— Ја веркини азалтсын, ја да ағалыг ишинә гојуб бурдан апарсын... оғлум өлүб, инди мән тәкбашына бир шеј едә билмәрәм.

— Оғлун өлүб?

— Өлүб. Аллаһ рәһмәт еләсин,—дејә кәндли бир аз сусдугдан сонра әлавә етди:—Москвада фајтончулуг едирди, веркини дә мәним әвәзимә о верирди.

— Мәкәр сиз инди дә верки верирсиниз?

— Һә, веририк.

— Бәс аған нә деди?

— Нә дејәчәк? Мәни говду. Дејир, нә чүр'әтлә дүз мәним јаныма кәлмисән: бунун үчүн мәним гуллуғчум вар, әввәл кәрәк онун јанына кедәсән... бир дә ки, мән сәни һара кәчүрүм, дејир. Әввәл бир борчуну вер гуртар... Лап јаман ачығы тутду.

— Бәс сән дә гајыдыб кәлдин?

— Гајытдым кәлдим. Истәдим бир јохлајым көрүм, рәһмәтлијин вар-јохундан бир шеји галыбмы, анчаг һеч бир шеј чыхмады. Мән онун ағасына дедим ки, бәс мән Филиппин атасыјам. О да мәнә деди ки, мән һардан билим? Бир дә ки, оғлундан һеч бир шеј галмајыб, һәлә мәнә борчу да варды. Мән дә гајыдыб кәлдим.

Кәндли бүтүн бунлары бизә истәһза илә сөјләјир, санки башгасы һаггында данышырды. Анчаг онун хырдача гыјыг көзләри јашла долмуш, додаглары исә әсирди.

— Бәс инди евәми кедирсән?

— Бәс һара кедәчәјәм? Әлбәттә евә кедирәм. Јәгин ки, арвад инди ачыннан көпүк гусур.

— Сән бир... ону...—дејә бирдән Стјопушка дилләнди; сонра өзүнү итирди, сусду вә дибчәји гурдаламаға башлады.

Туман һејрәтлә Стјопушкаја бахыб:

— Бәс сән ағанын гуллуғчусунун јанына кетмәјәчәксән?—дејә сөзүнә давам етди.

— Нијә кедим ки? Онсуз да верәчәјим вар. Ахы оғлум өлмәмишдән әввәл бир ил хәстә јатмышды, она көрә өз веркисини дә верә билмәмишди... Әшши, мәнә нә вар, јенә дәрд јарыдыр, нәјим вар, нә алсынлар. Еһ, әлләриндән кәләни әсиркәмәсинләр, мәнән онлара бир шеј дүшмәз! (Кәндли күлдү). О Кантилјан Семјоныч нә әлламәлик еләјир-еләсин, баш тутмаз...

Влас јенә дә күлдү.

— Еләми? Бу јахшы иш дејил, Влас гардаш,—дејә Туман кәлмә-кәлмә сөјләди.

— Нәји писдир? Јох... (Власын сәси тутулду). Амма јаман истидир һа...—дејә о, көјнәјинин голу илә алныны силә-силә сөзүнә давам етди.

— Ағаныз кимдир?—дејә мән сорушдум.

— Граф Валериан Петрович.

— Пјотр Иличин оғлуму?

— Бәли, Пјотр Иличин оғлу,—дејә Туман чаваб верди.

— Рәһмәтлик Пјотр Илич, Власкилин кәндини һәлә сағлығында ајырыб оғлуна вермишди.

— Нечәдир, о саламатдырмы?

— Аллаһа шүкүр, саламатдыр,—дејә Влас чаваб верди.—Гыпгырмызы олуб, елә бил үзү көпүб.

— Көрүрсүнүзмү, аға,—дејә Туман мәнә мұрачиәтлә сөзүнә давам етди:—Јенә Москва јахынлығында олсајды, јахшы иди, амма бурда бијар ишләмәјә тәјин едиб.

— Һәр чүтдән нечә алыр?

— Һәр чүтдән дохсан беш манат,—дејә Влас мырылданды.

— Будур, көрүрсүнүзмү; торпаг да чатышмыр, олан торпаг да ағалығын мешәлијидир.

— Дејирләр ки, о да сатылыб,—дејә кәндли сөзә гарышды.

— Будур көрүрсүнүз дә... Стјопа, сохулчан вер көрүм... Ај Стјопа! Јатыбсан нәдир?

Стјопушка диксинән кими олду. Кәндли дә онларын јанында отурду. Биз јенә сусдуг. О тајда ким исә һәзин, гәмли бир нәғмә охумаға башлады... Јазыг Власы даһа да дәрд басды...

Јарым саат сонра биз ајрылдыг.

ЛГОВ

— Кэлин Лгова кедэк,—дејэ охучулара артыг мө-лум олан Једмолај бир дэфэ мэнэ мүрачиэт етди:—ора-да дојунча өрдэк вурарыг.

Һәр нэ гэдэр овчу үчүн өрдэк ову чох да мараглы бир ов дејилсэ дэ, анчаг һэлэлик башга ов олмадығын-дан (әһвалат сентјабрын әввэлләриндә иди: чиликбу-рунлар һэлэ кәлмәмишди, кәклик далынча чөллөрдә вурнухмаг исэ, зәһләми апармышды), овчу достумун сө-зүнә гулаг асыб Лгова кетдим.

Лгов, батаглыгы Росота чајы кәнарында тәккүн-бәзли, чох гәдим даш килсәси вә ики дәјирманы олан бөјүк бир Степ кәнди иди. Росота чајы Лгов кәндинин беш верстлијиндә ири бир көлә охшајырды, көлүн орта-лары исэ, галын гамышлыг иди. Бу көлүн кәнарла-рында вә ја гамышлар арасындакы ахмазларында сәј-сыз-һесабысыз һәр чинс сона, чил, гылгујруг, тураби, мајкүлү вә саир өрдәкләр олурду. Кичик-кичик дәстәләр тез-тез галхыб сујун үзү илә учушурду, күллә ачыланда исэ, һаваја булуд кими о гэдэр гуш галхырды ки, овчу ихтијарсыз әлини папағына атыб сәсләнирди: тфу-у! Биз әввәлчә Јермолај илә саһил бојунча кетмәк истәјир-

дик, анчаг, еһтијатлы бир гуш олан өрдәк саһилә јахын дурмур; икинчиси,—әкәр, дәстәдән кери галмыш вә тәч-рүбәсиз бир тураби өрдәји вурмуш олсаг да, ону бизим тулалар галын гамышларын ичиндән тапыб кәтирә бил-мәздиләр: тулаларын ән нәчиб фәдакарлыгларына бах-мајараг, нә үзә билирдиләр, нә дә ајаглары көлүн дибинә чатырды, һаһаг јерә гијмәтли бурунлары ити гамышлара илишиб кәсик-кәсик олурду.

— Јох,—дејэ нәһајәт, Јермолај дилләнди:—бундан бир шеј чыхмаз: кәрәк гајыг тапаг... керијә, Лгова гајы-даг!

Кетдик. Бир нечә аддым атмамышдыг ки, гаршымы-за галын сөјүдлүкдән сарсаг бир ов туласы вә онун ар-дынча чох көһнә сүртук, сары жилет вә гырмызы-боз рәнкли шалвар кејмиш, балаглары тәләсик јыртыг чәк-мәсинин боғазына кечирилмиш, боғазында гырмызы јај-лыг вә чијниндә тәклүлә түфәнк олан, орта бојлу бир адам чыхды. Бизим тулалар танымадыглары тула илә өз чинсләринә мәхсус чин әдәб-әрканы илә ијләшдиләр, тәзә тула исэ, көрүнүр горхурду, гујругуну гысыб гу-лагларыны јастылады вә дизләрини бүкмәдән, бүтүн бә-дәни илә о јан-бу јана чеврилирди; бу заман намә'лум адам бизә јахынлашды вә чох нәзакәтлә салам верди. Үздән онун ијирми беш јашы оларды. Чохлу квас һоп-муш гумрал сачлары һәрәкәтсиз сачаг кими саллан-мыш, хырда ала көзләри меһрибанча гырпылыр вә ди-ши ағрыјырмыш кими, гара јајлыгла сарынмыш үзү күлүмсәјирди.

— Ичазә верин, өзүмү тәгдим едим,—дејэ о, јумшаг вә меһрибан бир сәслә сөзә башлады:—мән буралы овчу Владимирәм... Сизин кәлишиниздән вә бизим көлүн кә-нарына бујурдуғунуздан хәбәр тутуб, әкәр сизә ијрәнч кәлмәзсә, гуллуғунузда һазыр олмаға кәлдим.

Овчу Владимир, ејнән биринчи ашиг ролларыны ој-најан кәнч әјаләт актјорлары кими данышырды. Мән онун тәклифинә разы олдум вә һэлә Лгова чатмамыш, онун ким олдуғуну өјрәнә билдим. О, азад едилмиш бир аға нөкәри иди; кәнчлик чағларында мусиги өјрәнмиш-ди, сонра камердинер олараг хидмәт етмишди; савады варды; мүәјјән едә билдијимизә көрә, бә'зи китаблар охумушду, инди Русијада бир чохларынын јашадығы кими, бир гуруш нағд пулу вә даими пешәси олмадан јашајыр, јемәк-ичмәји санки көјдән назил олурду. О, һәддиндән артыг нәзакәтлә данышыр вә көрүнүр ки, өз әдалары илә фәхр едирди. Јәгин ки, јаман ешгбазлыг едир вә чох еһтимал ки, мүвәффәг дә олурду: рус гыз-

лары хошсөһбөт адамлары хошлајырлар. Сөзарасы о мәнә сездирди ки, бә'зән гоншу мүлкәдрларын евләрини зијарәт едир, шәһәрә дә гонаг кедир, проферанс да ојнајыр вә пајтахт адамлары илә танышылығы вар. О, мәһарәтлә вә чох мүхтәлиф шәкилләрдә күлүмсәјирди: тәвазәкарлыгга вә утанараг күлүмсәмәк она һәддән артыг јарашырды; башгасынын данышығыны динләркән бу тәбәссүм онун додагларындан әскик олмурду. О сизин данышығынызы динләр, сизинлә тамамилә разылашар, амма өз ләјагәт һиссини һәр һалда итирмәзди, куја сизә билдирмәк истәрди ки, лазым кәлсә, о да өз рә'јини сөјләјә биләр. Чох да тәһсил вә тәрбијә көрмәмиш вә әсла «нәрмәназик» олмајан Јермолај она «сән» дејә хитаб етмәјә башламышды. Владимирин она нечә истәһза илә «сиз» дедијини көрмәк лазым иди...

— Үзүнүзү нијә јайлыгга сарыјыбсыныз!—дејә ондан сорушдум.—Дишиниз ағрыјыр?

— Хејр,—дејә чаваб верди:—бу, еһтијатсызлығын чох фәлакәтли бир нәтичәсидир. Бир достум вар иди, јахшы адам иди, анчаг әсла овчу дејилди. Бир күн мәнә деди ки: әзиз достум, мәни дә ова апар: истәјирәм көрүм бу әјләнчә нәдән ибарәтдир. Мә'лум шејдир ки, достумун хаһишини рәдд етмәк истәмәдим. Онунчун да бир түфәнк тапыб ону ова апардым. Биз лазымынча ов етдик. Ахыр динчәлмәк фикринә дүшдүк. Мән бир ағачын алтында отурдум, о да мәнимлә үзбәүз әјләшди, түфәнки көтүрүб нишан алмаға башлады, өзү дә мәни нишан алырды. Мән хаһиш етдим ки, бу ишиндән әл чәксин, анчаг тәчрүбәсизлијиндән мәним сөзүмә гулаг асмады. Бирдән түфәнк ачылды, мәним чәнәмин әтини вә сағ әлимин шәһадәт бармағыны апарды.

Биз Лгова јетишдик. Владимир дә, Јермолај да һәр икиси бу гәрара кәлдиләр ки, гајыгсыз ов етмәк мүмкүн олмајачаг.

Владимир деди ки:

— Сучокун колазы вар, анчаг һарда кизләдиб билмирәм. Кәрәк ону тапаг.

— Кими?—дејә мән сорушдум.

— Бурда Сучок ләгәбли бириси вар.

Владимир Јермолај илә бәрабәр Сучокун далынча кетди. Мән дедим ки, килсәнин јанында онлары көзләјәчәјәм. Гәбиристанда мазарлары көздән кечирәркән, үстүндә ашағыдакы јазылары олан гаралмыш дөрдкушәли бир башдашына раст кәлдим: бир үзүндә франсыз һәрфләри илә, јазылмышды: *Ci git Gheophile Henrivi-*

*contè, de Bland*¹ «Бу дашын алтында франсыз тәбәәси граф Бланжинин чәнәзәси мөдфундур. 1737-чи илдә доғулмуш, 1799-чу илдә вәфат етмишдир; чәми 62 ил өмр сүрмүшдүр», үчүнчү тәрәфдә «Аллаһ рәһмәт еләсин», дөрдүнчү тәрәфдә исә јазылмышды:

«Мүһачир франсыздыр бу даш алтында јатан,
Мәһһур бир нәсилдәндир бу истә'дадлы инсан.
Залимләр өз елиндән дидәркин салмыш ону,
Һәсрәтлә тәрк етмишди өз елини-јурдуну,
Русија өлкәсинә кәтирмишди о пәнәһ,
Гочалыг күнләриндә тапмышды бурда јува.
Верәрди ушаглара бурда тә'лим-тәрбијәт,
Аллаһ өлүмү бурада ејләди она гисмәт»

Јермолајын, Владимирин, бир дә гәрибә Сучок ләгәбли адамын кәлиб чыхмалары мәни дүшүнчәләримдән ајырды.

Ајағјалын, чыр-чындыр ичиндә вә үз-көзүнү түк басмыш олан Сучок, үздән алтмыш јашларында, азадлыг алмыш бир аға хидмәтчисинә бәнзәјирди.

— Гајығын вар?—дејә ондан сорушдум.

— Гајыг вар,—дејә о тутгун вә хырылтылы бир сәслә чаваб верди,—анчаг чох пис һалдадыр.

— Нечә ки?

— Тахталары араланыб, бир дә ки, дәликләринин гапаглары төкүлүб.

— Нә бөјүк ишдир!—дејә Јермолај сөзә гарышды:—Кәнафла тыхамаг олар.

— Әлбәттә олар,—дејә Сучок онун сөзләрини тәсдиг етди.

— Сән кимсән?

— Ағанын балыгчысыјам.

— Бәс нечә балыгчысан ки, гајығын белә јаман күндәдир?

— Ахы бизим чајда һеч балыг јохдур.

— Балыг батаглыг чүрүнтүләрини хошламыр,—дејә мәним овчум әда илә гејд етди.

Мән Јермолаја дедим:

— Ди кет, кәнаф тап, бизим үчүн гајығы һазырла, ди, тез ол!

Јермолај кетди.

— Белә гајыгга ахы батарыг,—дејә мән Владимирә мүрачиәт етдим.

¹ Теофил Анри, виконт де Бланжи бурада дәфн едилмишдир.

— Аллах кәримдир,—дејә о чаваб верди.—Һәр һалда күман етмәк олар ки, көл чох дәрин дејил.

— Һә, дәрин дејил,—дејә Сучок әлавә етди. О, јухулу адам кими гәрибә бир тәрздә данышырды:—Дибини дә кил вә от басмышдыр. Анчаг дәрин јерләри дә вар.

— Анчаг от галын олса, авар чәкмәк олмаз,—дејә Владимир гејд етди.

— Колаза нә вар? Тәкан верә-верә сүрмәк лазымдыр: орда мәним бир шүвүлүм вар, елә бел илә дә олар.

Владимир деди:

— Бел илә раһат олмаз: бә'зи јерләрдә дибә чатмаз.

— Дүздүр, раһат олмаз.

Мән гәбрин үстүндә отуруб Јермолајы көзләдим. Владимир нәзакәт хатиринә бир аз кәнара чәкилиб отурду. Сучок ајаг үстә дурмуш, башыны ашағы салламыш вә көһнә вәрдиш үзрә әлләрини далында тутмушду.

— Сөјлә көрүм,—дејә мән сөзә башладым,—чохданмы бурада балыгчылыг едирсән?

— Једдинчи илдир,—дејә о силкәләнәрәк чаваб верди.

— Бәс әввәл нә иш көрүрдүн?

— Әввәлләр фајтон сүрәрдим.

— Бәс сүрүчүлүкдән сәни ким чыхарды?

— Тәзә ханым.

— Һансы ханым?

— Бизи сатын алан ханым. Сиз јәгин ки, танымырсыныз: Алјона Тимофејевна, әтли-чанлы... орта јашлы бир арваддыр.

— Сәни балыгчылыға тә'јин етмәк һарадан онун ағына кәлди?

— Аллах билир. Өз маһалындан, Тамбовдан өз мүлкүндән бура кәлиб, бүтүн хидмәтчиләри бир јерә јығды, сонра өзү габағымыза чыхды. Биз әввәлчә әлини өпдүк, о да ачыгланыб еләмәди... сонра бир-бир һамымыздан сорушду: ким нә ишдә олуб, вәзифәси нә имиш? Нөвбә мәнә чатды. Сорушду ки, сән нәчи идин? Дедим:—сүрүчү идим.

— Сүрүчү? Сәндән сүрүчү олар? Јох, мәним балыгчым ол, өзүн дә саггалыны гырхдыр. Мән бура кәләндә, аға сүфрәсинә балыг тәгдим елә, ешитдинми?.. О замандан мән балыгчы сајылырам. Тапшырды ки, көлү сәлигәли сахла... Ахы мән буну нечә сәлигәли сахлајым?

— Әввәл сиз кимин рәијјәти идиниз?

— Серкеј Серкеич Пехтеревин. Она мирас галмышдыг. О да бизә чох јијәлик етмәди, чәмиси алты ил.

Онун вахтында мән сүрүчү олмушдум... өзү дә шәһәрдә јох, орда онун башга сүрүчүләри варды, мән кәнддә сүрәрдим.

— Елә чаванлыгдан һәмишә сүрүчү олмусан?

— Јох чаным! Мән Серкеј Серкеичин вахтындан сүрүчү олдум, әввәл ашпаз идим, анчаг шәһәр ашпазы јох, елә бурда, кәнддә.

— Кимин јанында ашпаз идин?

— Әввәлки ағамыз Афанаси Нефедычын јанында. Серкеј Серкеичин әмиси иди. Лгову Афанаси Нефедыч алмышды. Серкеј Серкеичә исә, мүлк мирас галмышды.

— О кимдән алмышды?

— Татјана Василјевнадан.

— Һансы Татјана Василјевна?

— Иниш ил Болхов... нә билим, бәлкә Карачјев јахынлығында вәфат етмишди... өзү дә һеч әрә кетмәмишди... Танымырсынызмы? Биз она атасы Васили Семјонычдан мирас галмышдыг. Бизә хејли јијәлик етди... ијирми илә гәдәр.

— Јахшы, бәс онун јанында да ашпаз идин?

— Әввәл, дүздүр, ашпаз идим, сонра гәһвәчи олдум.

— Нә?

— Гәһвәчи.

— Бу нечә вәзифәдир?

— Нә билим, ај аға. Буфетдә олардым. Адымы да Кузма јох, Антон чағырардылар. Ханым белә бујурмушду.

— Әсил адын Кузмадырмы?

— Кузмадыр.

— Елә һәмишә гәһвәчилик едирдин?

— Јох, һәмишә јох, актјор да олмушам.

— Доғруданмы?

— Бәс нечә, олмушам... театрда ојнардым. Бизим ханым бир театр дүзәлтдирмишди.

— Һансы ролларда ојнајырдын?

— Нә бујурдунуз?

— Театрда нә едирдиниз?

— Мәкәр билмирсиниз? Мәни бәзәндирирдиләр, мән дә белә бәзәк-дүзәкли һалда ја кәзир, ја дајаныр, ја да јеринә көрә отурурдум. Мәнә нә тапшырырдылар ону да дејирдим. Бир дәфә кору тәглид едирдим. Һәр көзүмүн гапағы алтында бир нохуд дәнәси гојмушдулар... Бәли!..

— Бәс сонра нәчи олдун?

— Сонра јенә ашпазлыға кирдим.

— Нијә көрә сәни јенә ашпазлыға ендирдиләр?

— Гардашым гачмышды.

— Бәс биринчи ханымынын атасы јанында нә иш көрүрдүн?

— Чүрбәчүр вәзифәләрдә олмушам: әввәл ев нөкәри идим, сүрүчү шакирди дә олмушам, бағбанлыг да еләмишәм, һәлә итөјрәдән дә олмушам.

— Итөјрәдән?.. Тулаларла ова да кедәрдин?

— Кедәрдим, бир дәфә аз гала өлмүшдүм: атгарышыг јыхылдым, ат мәни јаман әзди. Бизим көһнә ағамыз јаман забитәли иди. Әмр еләди мәни дөјсүнләр, сонра да Москваја чәкмәчи шакирдлијинә көндәрди.

— Нечә јә'ни шакирдлијә? Бәс итөјрәдән оlanda ушаг идин ки?

— Онда јашым ијирмидән артыг иди.

— Ијирми јашындан сонра нә шакирдлик?

— Аға бујурандан сонра, демәли ки, олар да. Јахшы ки, тез өлүб кетди, мәни кәндә гајтардылар.

— Бәс ашпазлыгы нә вахт өјрәндин?

Сучок арыг вә сарымтыл үзүнү галдырыб күлүмсүндү.

— Буну өјрәнмәк нә лазым. Бәс арвадлар нечә биширләр.

— Бәли,—дедим,—Кузма, бу дүнјада сәнин башына ишләр кәлиб һа! Инди ки, сизин чајда балыг јохдур, бәс балыгчы олуб нә едирсән?

— Ај аға, мән һеч шикајәт етмирәм. Аллаһа шүкүр едирәм ки, балыгчылыға гојублар. Мәним кими башга бир гочаны—Андрей Пупыры ханымын әмри илә кағыз фабрикинә чәлләк чәкмәјә көндәрибләр. Дејир ки, мүфтә чөрәк јемәк күнаһдыр... Пупыр һәлә мәрһәмәт умурду; онун әмиси нәвәси ағалыг конторунда конторчулуг едир: сөз вермишди ки, ханыма әрз едиб, онун јадына салачаг. Будур, белә јада салыб... Пупыр мәним көзүмүн габағында әмиси нәвәсинин ајагларына дүшмүшдү.

— Аилән вармы? Евләнибсәнми?

— Јох, аға чан, евләнмәмишәм. Рәһмәтлик Татјана Василјевна,—аллаһ она рәһмәт еләсин—һеч кәсә евләнмәјә ичазә вермәзди. Аллаһ еләмәсин! Дејәрди ки, бәс мән гыз галыб нечә јашајырам, бу нә шылтагдыр! Нә истәјирләр?

— Бәс инди сән нә илә доланырсан? Донлуг алырсанмы?

— Нә донлуг, ај аға! Аллаһа шүкүр олсун ки, гарнымызы дојуздурурлар! Чох разыјам. Аллаһ бизим ханымын өмрүнү узун еләсин!

Јермолај гајыдыб кәлди.

— Гајыг һазырдыр,—дејә о сәрт бир сәслә дилләнди.—Еј, кет, шүјүлү кәтир!

Сучок шүјүлү кәтирмәјә кетди... Мән јазыг гоча илә сөһбәт етдијим мүддәтдә овчу Владимир һәгарәтли бир тәбәссүмлә она бахмагда иди. Сучок кедәндән сонра:

— Ахмаг адамдыр,—деди,—тамам авам адамдыр, кәндлидир, вәссалам. Она аға хидмәтчиси демәк олмаз. Озү дә һеј өјүнүр... о һара, актјорлуг һара, өзүнүз мүлаһизә бујурун! Наһаг јерә өзүнүзә зәһмәт вериб онунла данышмаға тәнәззүл етдиниз!

Он беш дәгигә сонра артыг Сучокун колазында отурмушдуг (тулалары сүрүчү Мегудилин нәзарәти алтында дахмада гојмушдуг). Јеримиз чох да раһат дејилди, анчаг овчу тајфасы тәләбкар олмаз. Колазын арха тәрәфиндә Сучок дуруб тәкан верирди. Владимирлә мән ортадакы отурачагда әјләшмишдик. Јермолај бурун тәрәфдә јерләшмишди. Дәликләрин тыхандығына бахмајараг, бир аз сонра ајағымызын алтына су чыхды. Хошбәхтлијимиздән һава сакит иди вә көл санки јухуја кетмишди.

Биз ағыр-ағыр үзүрдүк. Гоча башдан-ајаға јашыл суалты отлара долашмыш шүјүлү јапышган кими лилдән күчлә чәкиб чыхарырды. Башдан-баша сујун үзүнү бүрүмүш батаг занбагларынын кирдә јарпаглары да гајығымызын һәрәкәтинә мане олурду. Ахыр кәлиб гачмышлыға чатдыг вә мараглы бир әјләнчә башланды. Өрдәкләр бизим, көзләнмәдән онларын сәлтәнәтинә, кәлишимиздән һүркүб пычылты илә сычрајыр вә һаваја галхырдылар, онларын ардынча далбадал түфәнкләр ачылырды вә бу јупјумру гушларын һавада мајаллаг вуруб, шаппылты илә суја дүшмәләринә тамаша етмәк чох әјләнчәли иди. Әлбәттә вурдуғумуз бүтүн гушлар әлә кәлмирди: јүнкүл јаралананлар суја баш вуруб кедирдиләр; өлүмчүл вуруланлардан да бә'зиләри гачмышын елә галын јеринә дүшүрдү ки, һәтта Јермолајын ити көзләри дә онлары тапа билмирди. Анчаг бунунла белә наһар вахтына гәдәр гајығымыз ағзына гәдәр гушла долмушду.

Владимир һеч дә јахшы атмырды вә бу Јермолаја јаман ләззәт верирди; о, түфәнки һәр дәфә боша чыханда, тәәччүб едир, түфәнкин лүләсинә үфүрүр, мат галыр, нәһајәт нә үчүн дәјмәдијини белә изаһ едирди. Јермолај һәмишәки кими чох јахшы атырды. Мән, адәтим үзрә чох пис атырдым. Сучок чаванлыгда ағаларын гуллуғунда олмуш бир адам нәзәрилә бизә бахыр, ара-

бир чыгырырды: «Одур, бир өрдөк дө!» О, тез-тез күрө-
жини гашыыр, өзү дө буну элләрилә жох, чијинләрини
ојнатмагла едирди. Һава чох көзәл иди: ағ даирәви бу-
лудлар учадан вә ағыр-ағыр башымыз үзәриндән сүзүб
кечир, онларын әкси суда ајдын көрүнүрдү. Әтрафы-
мызда гамышлар хышылдајыр, көлүн бә'зи јерләри кү-
нәшдән полад кими парылдајырды. Биз кәндә гајытма-
ға һазырлашырдыг ки, бирдән башымыза чох пис бир
иш кәлди.

Биз чохдан һисс етмишдик ки, јаваш-јаваш колазы-
мыза су долур. Владимирә тапшырылмышды ки, сују
тахта бир чанагла атсын; бу чанагы мәним узагкөрән ов-
чум башы гарышмыш бир кәндли арвадындан оғурла-
мышды. Нә гәдәр ки, Владимир өз вәзифәсини јаддан
чыхармамышды, иш јахшы кедирди. Анчаг овун ахыры-
на доғру санки видалашмаг үчүн өрдәкләр елә дәстә-
ләрлә галхырдылар ки, биз түфәнкләри долдурмаға да
мачал тапмырдыг. Башымыз атмаға гызышдығындан,
колазымызын вәзијјәтинә нәзәр јетирмәмишдик. Бирдән
Јермолајын гүввәтли бир һәрәкәтиндән (о, вурулмуш
бир гушу судан көтүрмәк үчүн, бәдәнинин бүтүн ағыр-
лығыны колазын кәнарына салмышды) бизим аманата-
бәнд гајығымыз әјилди, ичинә су долду вә тәнтәнәли су-
рәтдә сујун дибинә кетди: јахшы ки, бура көлүн дәрин
јери дејилди. Биз чыгырышдыг, анчаг даһа иш-ишдән
кечмишди. Бир ан сонра боғаза гәдәр сујун ичиндә
идик. Дөврәмиз сујун үзүнә чыхан өлү гушларла долу
иди. Инди мән јолдашларымын горхмуш вә саралмыш
үзләрини јада саланда, гәһгәһә чәкиб күлмәкдән өзүмү
сахлаја билмирәм (јәгин ки, мәним өз үзүмүн дә рәнки
о заман јериндә дејилди), анчаг бојнума алырам ки, о
заман күлмәк һеч ағлыма да кәлмирди. Бизим һәр би-
римиз түфәнки галдырыб башымызын үстүндә тутмуш-
дуг. Сучок да, јәгин ки, һәр шејдә ағалары тәглид етмәк
вәрдишинә көрә, шүјүлү јухары галдырмышды. Сүкуту
илк олараг Јермолај позду:

— Тфу, ләнәтә кәләсән сәни!—дејә суја түпүрәрәк
мырылданды.—Нә бәлаја дүшдүк! Бунлар һамысы сә-
нин ишиндир, гоча шејтан,—дејә о, Сучока ачыгланыб,
дејинмәјә башлады:—бу нә гајыгдыр, сахлајырсан?

— Тагсыркарәм,—дејә гоча кәкәләди.

— Сән дә јаман дејилсән,—дејә мәним овчум үзүнү
Владимирә чевириб, давам етди:—нәјә бахырдын? Нијә
сују атмырдын? Һеј, сән, сән, сән...

Анчаг Владимирин е'тираз едәчәк һалы жох иди: о
јарпаг кими әсирди, диши дишинә дәјирди вә мә'насыз

күлүмсәјирди. Онун чүмләпәрдазлығы инчә нәзакәт вә
шәхси ләјагәт дүјгусу нечә олмушду?

Мәл'ун колаз ајагларымыз алтында ағыр-ағыр јыр-
ғаланырды... колаз батан анда су бизә чох сојуг кәл-
мишди, анчаг тезликлә суја алышдыг. Илк горху кечән-
дән сонра мән әтрафыма көз кәздирдим, он аддым
аралы, бүтүн дөврәмиз гамышлыг иди; узагда гамышла-
рын үстүндән саһил көрүнүрдү. «Ишимиз јамандыр»,
дејә дүшүндүм.

Јермолајдан сорушдум:—Бәс инди нә еләјәк?

— Көрәк нејләјәрик дө: бурда кечәләјәси дејилик
ки,—дејә о чаваб верди.—Ал, бу түфәнки сахла,—дејә
о, Владимирә мұрачиәт етди. Владимир сөзсүз-совсуз
онун дедијинә әмәл етди.

— Кедим чыхмаға дајаз јер ахтарым,—дејә Јермолај
елә инамла сөзүнә давам етди ки, куја һәр бир көлдә
кәнара чыхмаға дајаз бир јер олмалы имиш. О шүјүлү
Сучокдан алыб, еһтијатла сујун дибини јохлаја-јохлаја
саһилә сары јөнәлди.

— Бары үзмәк билирсәнми?—дејә мән ондан соруш-
дум.

— Јох, билмирәм,—дејә гамышларын ардындан ча-
ваб верди.

— Онда боғулачаг,—дејә Сучок лагәјдчә дилләнди.
О, әввәлчә тәһлүкәдән жох, бизим гәзәбимиздән горхур-
ду, инди исә тамамилә сакит олмушду: јалныз арабир
көксүнү өтүрүр вә санки вәзијјәтини дәјишмәјә һеч бир
еһтијач һисс етмирди.

— Һеч бир хејри олмадан, тәләф олуб кедәчәк,—дејә
Владимир шикајәтли бир сәслә әлавә етди.

Бир саатдан артыг Јермолајдан хәбәр олмады, о га-
јыдыб кәлмәди. Бу бир саат бизә әбәдијјәт кими көрүн-
дү. Әввәлчә бөјүк бир чидди-чәһдлә онунла һајлашыр-
дыг, сонра о бизим сәсимизә кеч-кеч сәс верди, ахырда
сәси тамам кәсилди. Кәнддә ахшам дуасы үчүн килсә
зәнкләри чалынды. Биз өз арамызда данышмырдыг,
һәтта бир-биримизин үзүнә бахмамаға чалышырдыг. Ба-
шымызын үстүндән өрдәкләр учуб кечир, бә'зиләри ја-
лымыза гонмаг истәјирдиләр, анчаг бирдән дик һаваја
милләниб чыгырыша-чыгырыша узаглашырдылар. Бә-
дәнимиз доумаға башлајырды. Сучок јатмаг истәјир-
миш кими көзләрини гырпырды.

Ахыр Јермолај кәлиб чыхды; буна нә гәдәр севинди-
јимизи ифадә етмәк чәттидир.

— Һә, нечә олду?

— Кедиб саһилә чыхдым: кечид тапмышам... кедәк!
 Биз һәммин саат кетмәк истәјирдик, анчаг о, сујун ал-
 тындан чибиндән бир ип чыхарыб вурулмуш өрдәкләрин
 ајагларындан бағлады, ипин һәр ики учуну дишинә
 алыб ирәли һәрәкәт етди. Владимир онун, мән Влади-
 мирин ардынча, Сучок да архадан јеримәјә башлады.
 Саһилә ики јүз аддым галырды. Јермолај чүр'әтлә вә
 дајанмадан кедирди (јолу јахшыча бәләдләмишди),
 арабир чығырды: «солдан кәлин,—бурда, сағ тәрәф-
 дә чухур вар,» ја да: «сағдан кәлин,—бурда сол тәрәф
 батаглыгдыр...» Бә'зән су боғазымыза чыхырды вә һа-
 мымыздан кәдәк олан јазыг Сучок бир-ики дәфә пыг-
 гылдајыб ағзындан говуглар бурахды. «Һә, һә, һә!» дејә
 Јермолај гәзәблә онун үстүнә чығырды; Сучок ајаг-
 ларыны ојнада-ојнада архамызча кәлир вә атыла-атыла
 дајаз јерә чыхырды, ән чәтин һалларда да мәним сүрту-
 кумун әтәјиндән тутмаға чүр'әт етмирди. Нәһәјәт та-
 гәтдән дүшмүш, лилә буланмыш вә исланмыш бир һал-
 да саһилә чыхдыг. Ики саат сонра артыг палтарымызы
 бир тәһәр гурутмуш, бөјүк бир от анбарында отурмуш
 вә ахшам јемәјинә һазырлашырдыг. Сон дәрәчә ағыр
 һәрәкәтли вә даим јухулу кими көрүнән сүрүчү Негудил
 гапынын ағзында дуруб Сучоку бурунотуја гонаг едир-
 ди (мүшаһидә етдијимә көрә, Русијада сүрүчүләр чох
 тез достлашырлар). Сучок чох һәвәслә, үрәји буланын-
 чаја гәдәр бурунотуну чәкир, түнүрүр, өскүрүр вә көрү-
 нүр ки, бундан бөјүк бир ләззәт алырды. Владимир ху-
 марланыр, башыны јана әјир вә аз данышырды. Јермо-
 лај бизим түфәнкләри силирди. Тулалар шорба көзләјә-
 көзләјә һеј гујругларыны булајырдылар, атлар чардаг
 алтында ајагларыны јерә дөјүр, кишнәјирдиләр... күн
 батырды, онун сон шүалары енли ал золаглар һалында
 јајылырды: хырдача гызыл булудлар, кетдикчә даһа да
 хырдалашыр, јујулуб даранмыш ләпәчикләр кими көј
 үзүнә сәпилирди... Кәндән нәғмә сәсләри қәлирди.

БЕЖИН ЧӘМӘНИ

Јалныз һавалар узун бир мүддәт үчүн сабитләшдији
 заманлар тәсадүф едилән көзәл ијул күнләриндән бири
 иди. Сүбһ ачыландан көј үзү ајдын иди; сәһәр шәфәги
 јанғын кими алов сачмыр: зәриф бир шә'лә һалында әт-
 рафга јајылырды. Күнәш бүркүлү гураглыг заманларда
 олдуғу кими, од пүскүрмүр, јандырыб-јахмырды, туфан-
 габағы олдуғу кими, тутгун-гырмызы рәнкдә дејилди,
 инди ишыглы, хош шүалар сачыр, енсиз, узун бир булу-
 дун алтындан сакит-сакит баш галдырыр, тәрәвәтлә
 парлајыр вә мави булуд думанлары ичәрисинә гәрг
 олурду. Узанмыш булудун назик үст кәнарында шә'лә-
 ләр парылдашыр: бу ишылты исә, саф күмүш парылты-
 сына бәнзәјир... Лакин, будур, јенә ојнаг шүалар ахы-
 шыр, гүдрәтли күнәш учурмуш кими, күлүмсәјәрәк әзә-
 мәтлә јүксәлир. Күнортаја јахын, адәт үзрә, јүксәкләр-
 дә бир чох дәјирми, зәррин-боз булудлар заһир олур,
 кәнарларыны зәриф ағ золаглар һашијәләјир. Бу булуд-
 лар дашыб, сонсуз бир саһәјә јајылмыш чај ичәрисинә сә-
 пилмиш чәзирәләр кими, әтрафын шәффаф мавилијинә
 гәрг олур, демәк олар ки, јерләриндән тәрпәнмир, даһа
 узагларда, үфүгләрә доғрү сыхлашыб бир јерә топла-
 шыр, араларындакы мабилик артыг көрүнмәз олур; ла-
 кин инди онлар өзләри дә сәма кими көмкөјдүр: һамы-

сы башдан-баша ишыг вә һәрарәтдән тохунмуш кими-дир. Үфүгүн хәфиф, ачыг бәнөвшәји рәнки-бүтүн күнү дәјишмир, һәр тәрәфдә ејни чүрдүр: һеч бир тәрәф галмыр, һеч јердә туфан әләмәти көрүнмүр, јалныз бәзи јерләрдә јухарыдан ашағы көјүмтүл золаглар узаныр: бу о демәкдир ки, ораларда күчлә сезилән јағыш сәпәләјир. Ахшама доғру бу булудлар јох олур; онларын сон галыглары түстү кими гарамтыл, гејри-мүәјјән бир шәкилдә батан күнәшин мүгабил тәрәфиндән чәһрајы гатлар һалында бир-бири үзәринә галаныр; күнәшин батдығы јер дә, күнәш чыхдығы заман олдуғу кими сакитдир; гаралмагда олан јер үзәриндә гызыл парылты чох узун мүддәт галмыр вә көјдә ахшам улдузу хәфифчә титрәјәрәк, еһтијатла апарылан бир шам кими ишылдајыр. Белә күнләрдә бүтүн бојалар јумшалмыш олур; онлар парлаг дејил, ишыглыдыр; һәр шеј үзәриндә зәриф бир риггәт әләмәти дујулур. Белә күнләрдә һәрарәт бәзән чох гүввәтли олур, бәзән чөлләрин чөкәк јерләри «бухарланыр», анчаг күләк јығышан бүркүнү говуб дағыдыр вә сабит һаванын ајдын әләмәти олан һава бурлуғанлары тарлалар үзәриндән адлајыб, уча ағ сүтунлар һалында јолларда һәрләнир. Гуру вә тәмиз һавадан јовшан, бичилмиш човдар вә гарабашаг гохусу кәлир; һәтта кечәјә бир саат галмыш да рүтубәт һисс олунмур. Әкинчи тахылы јығмаг үчүн белә һава арзулајыр...

Бир дәфә ејнән белә бир күндә Тула вилајәтинин Чернск гәзасында тетра гушу овуна чыхмышдым. Хејли гуш вурмушдум. Долу чантам инсафсызчасына чијними кәсирди; анчаг артыг ахшам шәфәги сөнмүш вә мән евә гајытмаг истәдијим заман, һәлә ишыглы, лакин батмыш күнәшин шүаларындан мәһрум олан һавада сојуг көлкәләр сыхлашыб әтрафы бүрүмәкдә иди. Сүр'әтли аддымларла узун коллуг саһәни кечиб, тәпәјә чыхдым вә көзләдијим таныш јерләр, сағында кичик палыд мешәси вә узагда ағ бир килсә көрүнән дүзәнлик әвәзинә, мәнә таныш олмајан тамамилә башга јерләр көрдүм. Ајағымын алтында дар бир дәрә узаныб кедирди; дүз өнүмдә дик бир дивар кими сых ағчаговаг мешәси учалырды. Дуруб чашгын бир һалда әтрафа көз кәздирдим... Өз-өзүмә дүшүндүм: «Баһо!.. Мән тамам башга бир јерә кәлиб чыхмышам: чох саға кетмишәм», өзүм өз сәһвимә һејран галыб, тез тәпәдән ендим. Зирзәмијә дүшмүш кими, һәмин саат хоша кәлмәјән, бир рүтубәт үстүмә чөкдү, дәрәнин дибиндәки уча отлар һамысы јаш иди, һамар бир сүфрә кими ағарырды; бу отларын үстү илә јеримәк адама ваһимәли кәлирди. Тез о бири тәрәфә дырмаш-

дым вә ағчаговаг мешәси бојунча сола кетдим. Мешәнин јухуламыш ағачлары үзәриндә јарасалар учушур, тутгун ачыг һавада әсрарәнкиз бир сурәтдә һәрләнир, титрәширдиләр. Кечикмиш бир гырғы сүр'әтлә учадан учур, јувасына тәләсирди. Өз-өзүмә дүшүндүм: «Бах, бу саат о бучаға чатан кими јола чыхачағам, көрүнүр бир верст кәнар дүшмүшәм!»

Ахыр кедиб мешәнин бучағына чатдым; анчаг орада һеч бир јол јох иди: гаршымда кениш бир саһәни бичилмәмиш алағ коллары басмышды, онларын ардында, чох узагларда бош бир дүзәнлик көрүнүрдү. Мән јенә дурдум. «Бу нечә ишдир?.. Мән һарадајам?» Бүтүн күн узуну нечә вә һараја кетдијими јадыма салмаға чалышырдым... «Аһа, бунлар Парахин коллуғудур ки!»—дејә нәһајәт сәсләндим: «Лап еләдир ки вар! Бах, бу да јәгини Синдејев мешәсидир... Ахы нечә олуб ки, мән бураја кәлиб чыхмышам? Бу гәдәр узаг дүшмүшәм?.. Гәрибәдир! Инди кәрәк јенә саға тәрәф кедәм».

Коллар арасы илә саға тәрәф кетдим. Бу заман артыг кечә јахынлашыр вә туфан булуду кими кәсифләширди: санки ахшам бухарлары илә бәрабәр һәр тәрәфдән, һәтта көјдән дә гаранлыг ахыб кәлирди. Чохдан ишләнмәмиш, от басмыш бир чығыра раст кәлдим; диггәтлә ирәли бахараг, бу чығырла кетдим. Әтрафда һәр бир шеј сүр'әтлә гаралыр вә сүкута гәрг олурду, јалныз арабир билдирчинләр өтүшүрдү. Јумшаг ганадлары илә сәссизчә вә алчагдан учан кичик бир кечәгушу аз галды ки, мәнә тохуна вә үркмүш бир һалда кәнара шығыды. Мән колларын кәнарына чыхдым вә мәрз бојунча чөллә кетдим. Узагда олан шејләри чәтинликлә сечирдим: әтрафымда чөл тутгун бир һалда ағарырды; онун ардындан гаты бир гаранлыг һәр ан ирәлиләјиб ири лајларла һәр јери чулғајырды. Сакит һавада ајагларымын таппылтысы ешидилирди. Ајазымыш сәма јенә дә көј рәнкә чалмагда иди, лакин бу—артыг кечә көјлүјү иди. Сәмада улдузлар артмаға вә сајрышмаға башламышды.

Мәним кичик мешә күман етдијим шеј—гаранлыг вә дәјирми бир тәпә имиш. «Ахы мән һардајам?»—дејә јенә өз-өзүмә тәкрат етдим вә үчүнчү дәфә дуруб суаледичи нәзәрләрлә инкилис чинсли сары тулама бахдым; ады Дианка олан бу тула, шүбһәсиз ки, дәрдајаглылар ичиндә ән ағыллы бир һејван иди. Лакин дәрдајаглыларын ән ағыллысы олан бу һејван да јалныз гујруғуну булады, јорғун көзләрини гәмкин-гәмкин гырпды вә мәнә һеч бир јарарлы мәсләһәт вермәди. Мән онда хәчаләт чәкдим вә бирдән һараја кедәчәјими баша дүшмүш ки-

ми чүр'әтлө ирәли јолландым. Тәпәни кечдим вә һәр тәрәфи шумланмыш бир чөкәклијә кәлиб чыхдым. О саат мәнә гәрибә бир һисс һаким олду. Бу чөкәк, кәнарлары әјдәмли бир газана охшајырды, дибиндә димдик дурмуш бир нечә ири ағ даш вар иди; санки бунлар кизли бир мүшавирә мөгсәдилә сүрүнүб бураја јығышмышдылар. Бура о гәдәр сәссиз вә тутгун иди, көј бу чөкәјин үзәринә о гәдәр алчагдан чөкмүшдү ки, үрәјим сыхылды. Дашларын арасында хырдача бир һејван зәиф вә шикајәтли сәслә чивилдәди. Мән керижә, тәпәјә гајытмаға тәләсдим. Бу вахта гәдәр һәлә дә евә јол тапачағымдан үмидими кәсмишдим; анчаг инди гәти јәгин етдим ки, јолу азмышам, артыг тамамилә зүлмәтә гәрг олмуш әтраф јерләри танымаға тәшәббүс дә етмәјиб, улдузлара баха-баха, тәвәккүллә дүмдүз јеримәјә башладым... Ајагларымы күчлә сүрүјәрәк, јарым саата гәдәр кетдим. Мәнә елә кәлирди ки, өмрүмдә бу чүр кимсәсиз јерләр көрмәмишәм: һеч јердән бир ишылты кәлмир, һеч бир сәс ешидилмирди. Бир енишли тәпә о бирини әвәз едир, дүзәнләр бир-биринин ардынча узаныб кедир, коллар санки бирдән-бирә лап көзүмүн габағында јердән битиб галхырды. Мән һәлә дә кедир вә бир јердә узаныб, сәһәри көзләмәк истәјирдим ки, бирдән өзүмү горхунч бир учурумун кәнарында көрдүм.

Ирәли атмыш олдуғум ајағымы тез кери чәкдим вә кечәнин шәффаф торанлығы арасындан ашағыда, узагларда кениш бир дүзәнлик көрдүм. Енли бир чај ону дөврәләмишди; сујун полад кими ишылтысы арабир тутгун-тутгун парылдајараг, ахыныны көстәрирди. Үзәриндә олдуғум тәпәнин ениши сылдырымлы учурума охшајырды; онун гаралан һејбәтли көрүнүшү, көјүмтүл һава бошлуғундан сечилир, ајағымын алтындакы учурумла дүзәнлик арасындакы бучагда, һәрәкәтсиз, тутгун бир күзкү кими көрүнән чајын кәнарында сылдырымлы тәпәнин дибиндә бир-биринин јанында түстүләниб гырмызы аловла јанан ики тонгал көзә дәјирди. Тонгалларын әтрафында адамлар вурнухур, кәлкәләр ојнашыр, бә'зән кичик вә гыврым сачлы бир үз ишыгланырды...

Нәһајәт һара кәлиб чыхдығымы баша дүшдүм. Бу чәмән бизим маһалда Бежин чәмәни ады илә мәшһурдур... Анчаг, хусусән, кечә вахты евә гајытмаға һеч бир имкан јох иди; јорғунлугдан гычларым гырылырды. Тонгалларын јанына кедиб, чобан зәнн етдијим һәммин адамларла бирликдә сәһәри көзләмәји гәрара алдым.

Сағ-саламат ашағы ендим; анчаг јапышдығым сон бу дағы әлимдән бурахмамышдым ки, ири түклү ики ағ көпәк һүрүшә-һүрүшә үстүмә чумду. Тонгалларын јанындан чинкилтили ушаг сәсләри учалды ыс ики-үч оғлан тез ајаға галхды. Мән онларын суаледичи чағырышларына чаваб вердим. Онлар јүјүрүб јаныма кәлдиләр вә хусусән Дианкамын зүһурундан һејрәтә дүшмүш көпәкләри кери чағырдылар. Мән онлара јахынлашдым.

Һәммин тонгалларын јанында отурмуш адамлары чобан зәнн етмәкдә јанылмышдым. Бунлар садәчә гоншу кәндин ушаглары иди вә бурада илхыны горујурдулар. Бизим јерләрдә исти јај заманы, кечә вахты атлары отламаға чөлә бурахырлар: күндүз милчәк вә ешшәк арылары онлары раһат гојмур. Илхыны ахшамгабағы чөлә говмаг вә сәһәр шәфәги сөкүләндә, кәндә гајтармаг кәнд ушаглары үчүн бөјүк бир бајрамдыр. Ушаглар башыачыг, әјинләриндә көһнә јарымкүрк, ән гачаған јабылары миниб, әлләрини, ајагларыны ојнада-ојнада, атылыб-дүшәрәк, шән гәһгәһәләрлә атлары чапырлар. Јол узуну јүнкүл тоз сары сүтун һалында галхыб јајылыр; атлар гулагларыны шәкләјиб гачышыр, ајаг таппылтылары узагларга сәс салыр; һамыдан ирәлидә пыртлашыг јалына от-алағ илишиб галмыш күрән бир јабы гујругуну дик тутуб, дајанмадан баш алыб кедир.

Мән јол аздығымы ушагларга сөјләјиб, јанларында отурдум. Онлар һарадан кәлдијими сорушдулар вә сусуб кәнар дурдулар. Биз бир гәдәр сәһбәт етдик. Ора бурасы гырпылмыш бир колун дибиндә узаныб әтрафа көз кәздирдим. Мәнзәрә чох көзәл иди: тонгалларын јанында дәјирми гырмызымтыл бир һалә титрәшир, гаранлығы дирәнәрәк, санки донуб гырылырды; тонгал һәрдәнбир алышараг, һәммин даирәдән кәнара ојнаг шөләләр сачырды; инчә бир ишыг дили колун чылпаг буагларыны јалајыр вә бирдән јох олурду; сонра узун назик кәлкәләр бир анлығы ирәли атылараг, тонгаллара гәдәр узанырды: гаранлыг ишыг илә мүбаризә едирди. Бә'зән, тонгал зәиф јандыгда, ишыг даирәси даралдыгда, ирәлиләмиш олан гаранлығын ичиндән бирдән-бирә боз вә гашгалы вә ја ағаппаг, узун бир ат башы көрүнүрдү, күт нәзәрләрлә бизи сүзүр, тез-тез ағзындакы узун оту чејнәјир, јенә һәммин саат чәкилиб јох олурду. Јалныз от чејнәмәсинин сәси вә фынхыртысы ешидилирди. Ишыг јердән баханда, гаранлыгда олан шејләри көрмәк чәтиндир; буна көрә дә јахында олан бүтүн шејләрин үстүнә санки гара бир пәрдә чәкилмишди; лакин үфүгә доғру узагларда тәпәләр вә мешәләр узун, тутгун

лөкөлөр һалында көрүнүрдү. Гаранлыг, тәмиз сәма бүтүн эсрарәнкиз эзәмәтилә учсуз-бучагсыз бир бошлук кими башымын үзәриндә учалырды. Буранын аҗрыча бир хүсусиҗјәти олан хумарландырычы тәрәвәтли әтрини—рус јај кечәсинин әтрини адам синәсинә чәкдикчә ләззәт алырды. Әтрафда һеч бир сәс-сәмир јох иди... Јалныз арабир јахындакы чајда ири бир балығын ани чырпынтысы сују ләпәләндирир, бу заман саһилдәки гәмышлар хәфиф-хәфиф хышылдашырды... Тәкчә тонгаллар јавашчадан чатырдајырды.

Оғланлар тонгалларын әтрафында отурмушдулар; мәни парчаламаг истәјән ики көпәк дә бурадача узанмышды. Онлар һәлә хејли мүддәт мәним бурада олмағымла разылашмаг истәмирдиләр вә јухулу-јухулу көзләрини гыја-гыја тонгала бахыр, арабир өз ләјагәтләринә һәддән артыг күвәнәрәк мырылдајырдылар, әввәлчә мырылдајыр, сонра исә, арзуларыны јеринә јетирмәк мүмкүн олмадығына тәәссүф едирләрмиш кими, зинкилдәјирдиләр. Оғланлар һамысы беш нәфәр иди: Федја, Павлуша, Илјуша, Костја вә Ванја (мән онларын адларыны араларындакы сөһбәтдән өјрәндим вә елә бу саат охучуну онларла таныш етмәк истәјирәм).

Һамысындан бөјүк олан биринчи оғлан иди; үзүнүн чизкиләри көзәл, инчә, бир аз хырдача иди. Сачлары сарышын вә гыврым иди, ала көзләриндә даима шән, далғын бир тәбәссүм сезилирди. Бүтүн әләмәтләринә көрә, о, варлы бир аиләдән иди, чөлә еһтијачдан дејил, әјләнмәк үчүн кәлмишди. Әјниндә сары кәнарәли ала-булачит көјнәк вар иди; чијнинә узун әтәкли тәзә армјак¹ салмышды, бу онун енсиз чијинләриндә зорла дурурду, көј рәнкли кәмәриндән бир дараг асылмышды. Боғазлары чох да узун олмајан, чәкмәләри атасынын дејил, өз ајағынын өлчүсүндә иди. Икинчи оғлан—Павлушанын сачлары пыртлашыг вә гара иди, көзләри боз, чәнәси енли, үзү солғун вә чопур, ағзы ири, амма дүзкүн бичимли, башы, нечә дејәрләр, пивә газаны кими ири, бәдәни јөндәмсиз иди. Сөз јох ки, чазибәли бир оғлан дејилди, анчаг мәним хошума кәлирди: чох ағыллы бахышы варды, сәсиндә бир мөһкәмлик дујулурду. Палтары илә дә өјүнә билмәзди: бүтүн кејими евдә тохунма парчадан тикилмиш көјнәклә јамаглы тумандан ибарәт иди. Үчүнчү оғлан—Илјушанын үзү хејли ифадәсиз иди: донгар бурну, күт бахышлы көзләри варды, үз-көзүндән хәстәлик јағырды. Бир-биринә гысылмыш додаглары

¹ Армјак—галын маһуддан тикилмиш кәндли палтары.

һәрәкәт етмир, чатылмыш гашлары ачылмырды, санки һәмишә оддан үз-көзүнү гырышдырыб дурурду. Сарышын, пыртлашыг сачлары јасты кечә папағынын алтындан салланырды, папағыны тез-тез ики әли илә гулагларынын үстүнә басырды. Ајағында тәзә һәсир чарыг вә долаг вар иди; белинә сарыдығы јоғун кәндир тәмиз гара тохунма көјнәјини мөһкәм чәкиб сахлајырды. Онун да, Павлушанын да јашлары, илк бахышда он икидән артыг олмазды. Дөрдүнчү ушаг, он јашларында бир оғлан олан Костја, далғын вә кәдәрли бахышлары илә мәни марагландырырды. Онун үзү хырдача, арыг вә чилчил, чәнәси дәлә чәнәси кими назик, учу ити иди; додагларыны зорла сечмәк оларды, анчаг парылтылы ири гара көзләри гәрибә бир тә'сир бурахырды; санки бу көзләр дил илә сөјләмәјә—һәр һалда онун өз дилиндә сөз тапмыр; лакин нә исә демәк истәјирди. О, алчаг бојлу, бәдәнчә чылыз олуб, чыр-чындыр кејинмишди. Ахырынчы оғлан—Ванјаны әввәлчә һеч кәс көрмәмишди: о, сакитчә узанмышды вә үстүнә гара бир киш чәкмишди; јалныз арабир гумрал, гыврым сачлы башыны өртүк алтындан чыхарырды. Бу оғланын чәми једди јашы оларды.

Беләликлә мән кәнарда, колун дибиндә узаныб ушаглара бахырдым. Тонгаллардан биринин үстүндә кичик газанча асылмышды; онун ичиндә картоф да гајнадырдылар. Павлуша тез-тез газана көз јетирир, диз үстә галхыб бир ағач парчасы илә гајнајан сују гурдалајырды. Федја дирсәкләнмишди, палтарынын әтәјини јерә сәрмишди. Илјуша Костја илә јанашы отуруб, көзләрини дә гыјмышды. Костја башыны бир гәдәр ашағы салмыш, һараса, узаглара бахырды. Ванја кишин алтында һәрәкәт етмирди. Мән өзүмү јухулуға вурмушдум. Јаваш-јаваш ушагларынын сөһбәти јенә гызышды.

Әввәлчә онлар ордан-бурдан, сабаһкы ишләрдән, атлардан данышдылар; анчаг бирдән Федја јарымчыг галмыш сөһбәти тәзәләмиш кими, Илјушадан сорушду:

— Јахшы, бәс нечә олду, демәли сән дамдабачаны көрдүн?

— Јох, көрмәдим, ахы ону көзлә көрмәк олмаз,—дејә Илјуша јухулу вә зәиф бир сәслә чаваб верди; бу сәс онун үзүнүн ифадәсинә сон дәрәчә ујғун иди:—Сәсини ешитдим... тәкчә мән дејилдим.

Павлуша сорушду:

— Бәс о сиздә һарда олур?

— Кағыз чәнләри олан бинада...

— Мәкәр сиз фабрикә кедирсиниз?

— Элбэттэ кедирик. Мэн, бир дэ гардашым Авдјушка, кағыз намарлајаныг.

— Фабрик ишчилэринэ бах һа!

Федја сорушду:

— Јахшы, бэс сэн онун сәсини нечэ ешитдин?

— Бах белэ: мэн, гардашым Андрјушка, Фјодор Михејевски, Ивашка Косој, Красны Холм кэндиндэн олан Ивашка, сонра Ивашка Сухоруков, бир дэ башга ушаглар да варды; һамымыз он нәфэр ушаг идик—бир нөвбәдә ишләјәнлэрин һамысы орада иди; биз кечәни кағыз чәнлэри олан бинада галмалы олду, јәни еләчә галмалы олмадыг һа, нәзарәтчи Назаров бизи гојмады, деди ки: нә вар, ушаглар, евә кедирсиниз; сабаһа иш чохдур, кәлин, ај ушаглар, евә кетмәјин. Биз дэ галдыг. һамымыз узанмышдыг; бирдән Авдјушка деди ки, ај ушаглар, дамдабача кәлсә, нејнәрик? Авдеј сөзүнү гуртармамышды ки, бирдән башымызын үстүндә бир шеј кәзмәјә башлады. Ахы биз ашағыда узанмышдыг, анчаг о јухарыда, чархын јанында кәзирди, биз ешидирдик ки, о кәзир, тахталар ајағынын алтында әјилир, чырылдајырды, о бизим башымызын үстүндән кечди; бирдән су шырылты илә ахмаға вә чарх да таггылты илә ишләмәјә башлады; ахы сујун кәлдији гапаг әввәлчә бағлы иди. Биз һамымыз мәәттәл галмышдыг: гапағы ким ачды ки, су кәлди; анчаг чарх һәрләнди, сонра дајанды. О јухарыда јенә гапаға сары кетди, сонра пиллә илә ашағы дүшмәјә башлады; өзү дэ елә дүшүрдү ки, һеч тәләсмирди; ајагларынын алтында пилләләр чырылдајырды... Ахыр о бизим гапыја јахынлашды, дајанды, дајанды, бирдән гапы тајбатај ачылды. Биз бир-биримизә дәјдик, бахыб көрдүк ки, һеч бир шеј јохдур. Бир дэ көрдүк ки, бир чәнин чәлләји тәрпәнди, галхды, чәнин ичинә кирди, һава илә кетди, кетди, санки кимсә ону чалхалды, сонра јенә өз јеринә гајытды. Сонра башга бир чәнин гармағы мыхдан чыхды, јенә дэ мыха кечди; сонра санки ким исә гапыја јахынлашды, бирдән елә өскүрдү ки, елә асгырды ки, лап гојун кими, чыр бир сәс чыхарды... Биз һамымыз бир-биримизә гысылдыг... һамымыз елә бәрк горхдуг ки...

— Бир көр һа!—дејә Павел дилләнди.—Бәс нијә өскүрдү?

— Нә билим, бәлкә рүтубәтдән имиш.

Һамы сусду.

— Нечә олду,—дејә Федја сорушду,—картоф бишди? Павлуша ону јохлады.

— Јох, һәлә чијдир... Бир бах, балыг атылды,—дејә

о, үзүнү чаја сары чевириб әләвә етди:—јәгин дурна балығыдыр, одур һа, бир улдуз да ахды...

— Ај ушаглар, кәлин сизә бир шеј данышым,—дејә Қостја инчә бир сәслә дилләнди:—бир гулаг асын, көрүн атам мәним јанымда нә данышмышды.

— Нә, гулаг асырыг,—дејә Федја һимајәедичи бир әда илә чаваб верди.

— Кәнд харраты Гаврили таныјырсыныз да?

— Элбәттә таныјырыг.

— Неч билирсинизми о нијә белә гарагабагдыр, өзү дэ һеч данышыб еләмир, билирсинизми? Бах, онун сәбәби будур: атам данышырды ки, бир дәфә о, мешәјә фындыг јығмаға кедибмиш, јолу азыр; аллаһ билир, һаралара кедиб чыхыр. Неч кедир, кедир, һеч бир јол-риз тапа билмир; ахшам дүшүр, бир ағачын алтында отуруб дејир ки, бурда сәһәри көзләјим, бир аздан сонра ону јуху басыр. Бир дэ ешидир ки, ким исә ону чағырыр. Көзүнү ачыр, көрүр ки, һеч кәс јохдур. Јенә јухуја кедир, јенә ону чағырырлар. Јенә көзүнү ачыб бахыр, бахыр, бир дэ көрүр ки, гаршысындакы бир будагда су пәриси отуруб јелләнир, ону јанына чағырыр, өзү дэ күлүр... Ајын да елә ајдынлыг вахты имиш ки, һәр тәрәф көрүнүрмүш. Будагда отуран су пәриси елә ағаппаг, елә ишылдајырмыш ки, анчаг гумлагчы балығы, бир дэ ки, чапаг балығы јахуд дабанбалығы белә ағымтыл вә күмүшү олур... Харрат Гаврил донуб мат галыр, пәри дэ елә һеј гәһгәһә чәкиб күлүр, өзү дэ әл едиб ону јанына чағырыр. Гаврил дэ аз гала ајаға дуруб онун јанына кетмәк истәјирмиш ки, көрүнүр аллаһ башына ағыл гојур: о тез хач вурүр... Амма хач вурмаға һеч әли галхмырмыш, дејир, елә бил ки, әлим донмушду, һеч тәрпәнмирди...

Вај, мәл'ун, вај!.. О, хач вуран кими пәри күлмәји кәсиб бирдән һөнкүр-һөнкүр ағламаға башлајыр... Ағладыгча сачлары илә көзләрини силир; сачлары да јамјашыл имиш... Гаврил она бахыр, бахыр, сонра сорушур: «Нијә ағлајырсан, ај мешә афәти?» Пәри дэ она белә чаваб верир: «Еј бәни-адәм, кәрәк хач вурмаја идин; онда өмрүнүн ахырына кими мәнимлә шән вә хошбәхт јашардын. Мән она көрә ағлајыб өзүмү өлдүрүрәм ки, сән хач вурдун... Ону да бил ки, тәкчә мән гәмкин олмајачағам, сән дэ өмрүнүн ахырына кими гәмкин олачагсан». Бу сөзләри дејиб јох олур. Гаврил дэ һәмин саат мешәдән чыхмаға јол тапыр... Анчаг о вахтдан бәри даһа көнлү ачылмыр...

Бир аз сүкутдан сонра Федја деди:

— Вај сәни! Нечә олур ки, белә бир мурдар мешә мэхлугу бир христиан руһуну хараб едир; ахы Гаврил ки, онун сөзүнә гулаг асмамышды?

Костја деди:

— Еһ, бир буна бах һа! Гаврил өзү дејир ки, пәрин сәси гурбаға сәси кими назик вә чијилтили имиш.

— Буну сәнин атан өзүмү данышырды?—дејә Федја давам етди.

— Һә, өзү данышырды. Мән дә сәндәлидә узанмышдым, һамысыны ешитдим.

— Гәрибә ишдир! Бәс Гаврил нијә гәмкин олуб?.. Көрүнүр, пәринин хошуна кәлибмиш ки, ону чағырырмыш да...

— Һә, хошуна кәлибмиш!—дејә Илјуша сөзә гарышды.—Јох, бәс! Пәри ону гыдыгламаг истәјирмиш һә, гыдыгламаг... О пәриләрин адәтләри беләдир.

— Јәгин ки, бурда да су пәриләри вар,—дејә Федја дилләнди.

— Јох,—дејә Костја чаваб верди.—Бура тәмиз, ачыг бир јердир. Бирчә шеј вар ки, чаја јахындыр.

Һамы сусду. Бирдән һараданса, узаглардан чинкилтили, фәрјада бәнзәр бир сәс кәлди; бу сәс, бә'зән дәрин сакитлијин ичиндән гопуб учалан, һавада дуран вә нә һајәт јајылыб батан анлашылмаз кечә сәсләриндән бири иди. Диггәтлә динләдикдә, санки һеч бир шеј јохдур, амма чинкилти кәлир. Санки үфүгүн алтындан ким исә узун-узадыја чағырыр вә ким исә, бир башгасы мешәдән инчә, кәскин гәһгәһә илә она сәс верир вә зәиф фит сәси чајын үзәри илә өтүб кечир. Оғланлар бир-биринә бахышыб диксиндиләр...

— Биз хачын аманындајыг!—дејә Илја пычылдады.

— Еһ, гарғалар!—дејә Павел гышгырды.—Нә олду һүркүшдүнүз? Бир бахын, картоф һазырдыр (һамы газана јахынлашыб, буғланан картофдан јемәјә башлады; бирчә Ванја јериндән тәрпәнмирди). Бәс сән нијә кәлмирсән?—Павел ону чағырды.

Лакин о, кишин алтындан чыхмады. Бир аз сонра газанча тамам бошалды.

— Ај ушаглар, ешидибсинизми,—дејә Илјуша сөзә башлады:—ешидибсинизми бу јахында бизим Варнаксидә нә олуб?

— Бәндин үстүндә?—дејә Федја сорушду.

— Һә, һә, бәндин үстүндә, учуг бәндин үстүндә. Ора јаман мурдар јердир, һәм дә тәнһалыгдыр. Јан-јөрәси бүтүн јарғанлар, дәрәләрдир; дәрәләр исә илан-гурбаға илә долудур.

— Јахшы, орда нә олуб ки? Даныш көрәк...

— Бах, белә олуб... Федја, бәлкә сән билмирсән, орда суда боғулмуш бир адам басдырылыб; өзү дә лап чохдан батыб; о заман һәлә кәл дәрин дејилди. Инди онун анчағ гәбри көрүнүр, о да зорла сечилир: балача бир тәпә кимидир... Бу јахынларда ағанын баш гуллугчусу итәбахан Јермили чағырыб дејир ки, ај Јермил, кәл бир почта кет. Јермил дә һәмишә почта кедиб-кәләндир: нәдәнсә онун сахладығы итләр сағ-саламат галмыр, анчағ о, јахшы ит сахлајандыр... Јермил дә почт далынча кедиб шәһәрдә ләнкијир, гајыдыб кәләндә кефли олур. Кечә дә ајдынлыгмыш: ај аләми ишыгландырыбмыш... Јермил кәлиб бәндин үстүндән кечмәли олур: Јолу ордаң дүшүбмүш. Јермил кәлир, бир дә көрүр ки, суда боғулан адамын гәбри үстүндә бир гојун кәзир; гојун нә гојун. Ағаппағ, јуну гыврым-гыврым, гәшәнк бир гојун... Јермил өз-өзүнә дејир ки: дүшүб ону көтүрүм, нијә бурда галыб тәләф олсун; дүшүр, гојуну гучағына алыр... Гојун да сәсини чыхармыр. Јермил ата сары кедир, ат ондан һүркүр, кишнәјир, башыны силкәләјир; анчағ Јермил ону бир тәһәр сакитләшдириб гојуну гучағына алыр, аты минир, јола дүшүр; гојуну да гучағында тутубмуш. О, гојуна бахыр, гојун да көзләрини дик онун көзләринә зилләјир. Јермили бағры јарылыр; фикирләшир ки, һеч гојунун адамын көзүнүн ичинә белә дик бахмасыны көрмәмишдир: анчағ јенә бир шеј еләмир; «пфши-пфши!»—дејә-дејә гојунун јуну тумарламаға башлајыр.—Гојун да бирдән дишләрини ағардыб она «пфши-пфши» дејә чаваб верир.

Оғлан ахырынчы сөzlәри дејиб гуртармамыш, бирдән көпәкләр икиси дә јерләриндән сычрајыб гәзәблә һүрә-һүрә тонгалдан узаглашдылар вә гаранлыгда көздән итдиләр. Оғланлар һамысы диксиндиләр. Ванја сычрајыб кишин алтындан чыхды. Павлуша чығырачағыра көпәкләрин далынча гачды. Көпәкләрин һүрүшмә сәси сүр'әтлә узаглашырды... Һүркүјә дүшүб вурнухан атларын ајағ таппылтысы ешидилди. Павлуша учадан: «Серыј! Жучка!»—дејә чағырырды... Бир нечә ан сонра һүрүшмә кәсилди: Павелин сәси артыг лап узаглардан кәлирди. Бир гәдәр дә кечди; ушаглар бир һадисә баш верәчәкмиш кими, нараһат бир һалда бир-биринә бахырдылар... Бирдән чапараг кәлән бир атын ајағ таппылтысы ешидилди, ат бирдән-бирә тонгалын лап јанында дурду вә Павлуша онун јалындан тутуб, чәлд үстүндән јерә атылды. Көпәкләр дә јүјүрүб ишыглы даирәјә кирдиләр, гырмызы дилләрини саллајыб һәмин саат јерә јатдылар.

— Орада нә варды? Нә олмушду?—дејә ушаглар сорушдулар.

— Неч бир шеј,—дејә Павел элини ата сары јелләди:—Јәгин көпәкләр нә исә дујублармыш. Елә билдим ки, чанавардыр,—дејә төвшүјә-төвшүјә лагејд бир сәслә чаваб верди.

Мән гејри-ихтијари Павлушаја бахыб зөвг алырдым. Бу дәгигә о, чох севимли иди. Көзәл олмајан, лакин сүр'әтлә ат чапмагдан һәјәчанланмыш үзү чәсарәт, гочаглыг вә гәтијјәт ишығы илә алышыб-јанырды. Элиндә бирчә чубуг да олмаја-олмаја, кечә вахты тәкбашына әсла чәкинмәдән чанавар үстүнә ат чапыб кетмишди... Мән она баха-баха: «Нә икид ушагдыр!» дејә дүшүнүрдүм.

Горхаг Костја сорушду:

— Неч бурада чанавара-зада раст кәлән олуб?

— Бураларда гурд һәмишә чох олур,—дејә Павел чаваб верди:—Анчаг онлар гышда зијанәвәр олурлар.

О јенә тонгалын өнүндә отурду. Отураркән элини көпәкләрдән биринин түклү бојнуна гојду; севинмиш һејван хејли мүддәт башыны чевирмәдән, јалныз миннәтдар бир гүрүр илә көзалты Павлушаја бахды.

Ваңја јенә дә кишин алтына кирди.

— Илјуша, бизә нә горхулу шејләр данышырдын,—дејә Федја дилләнди; о, варлы бир кәндлинин оғлу олдуғу үчүн, ушаглара башчылыг едирди (өзү исә ләјагәтини әскилтмәкдән горхурмуш кими, аз данышырды).—Көпәкләр дә һүрүшмәјә вахт тапдылар... Нә, дејирдин ки, сизин о јерләр шүкүмсүз јерләрдир.

— Варнависими?.. Бәс нечә! Елә уғурсуз јердир ки! Дејирләр ки, орда дәфәләрлә мәрһум көһнә ағаны көрүбләрмиш. Дејирләр ки, әјниндә узун әтәкли бир кафтан, һеј кәзишир, ах-уф едә-едә, нә исә ахтарыр. Бир дәфә Трофимыч баба она раст кәлиб сорушур ки, ај Иван Иваныч аға, јердә нә ахтарырсыныз?

— Онданмы сорушуб?—дејә һејрәт ичиндә галан Федја онун сөзүнү кәсди.

— Нә, ондан.

— Бах, елә исә, Трофимыч гочаг киши имиш... Јахшы, бәс о нә дејиб?

— Дејиб ки, тилсимли от¹ ахтарырам. Елә дә боғуг бир сәслә дејирмиш ки:—тилсимли от.—Ај Иван Иваныч аға, тилсимли оту нејләјирсән?—Дејиб ки,—мәни гәбир сыхыр, Трофимыч, ордан чыхмаг истәјирәм...

¹ Тилсимли от (разрыв травы)—халг рәвајәтинә көрә һәр чүргыфыл вә чәфтәләр ачмаг гүдрәти олан әфсанәви бир отдур.

Федја сәсләнди:

— Бир ишә бах һа! Көрүнүр јашамагдан дојмајыбыш.

Костја дилләнди:

— Мән елә билирдим ки, өлүләри анчаг валидејн шәнбәләри¹ көрмәк олар.

— Өлүләри һәр саат көрмәк олар,—дејә Илјуша инамла сөзә башлады,—мәним мүшаһидәмә көрә о бүтүн кәндли е'тигадларыны һамыдан јахшы билирди...—Анчаг валидејн шәнбәсиндә дириләри дә көрә биләрсән, јә'ни о адамлары ки, бу ил өлмәк нөвбәләри јетишиб. Бунун үчүн кәрәк килсәдә сәкидә отуруб көзүнү јола зилләјәсән. Бу ил һәр кәс өләчәксә, һамысы јол илә кәлиб сәнин габағындан кечәчәк. Кечән ил Улјана арвад килсә сәкисинә кетмишди.

Федја марагла сорушду:

— Неч бир адам көрә билибми?

— Бәс нечә. Әввәл хејли отуруб, неч бир шеј көрмәјиб, неч бир шеј ешитмәјиб... Бирчә һарданса сакит ит һүрмәси кәлирмиш... Бирдән көрүнүр ки, јол илә, әјниндә бирчә көјнәк, бир оғлан кәлир. Диггәтлә бахыр, көрүр ки, кәлән Ивашка Федосејевдир...

— Баһарда өлән оғлан?—дејә Федја онун сөзүнү кәсди.

-- Нә, өзүдүр ки вар. Јол илә кәлир, өзү дә неч башыны галдырмыр... анчаг Улјана ону таныјыр... Сонра бахыр көрүр ки, бир арвад кәлир. Диггәтлә бахыр, бахыр, бир дә көрүр ки, аман, ај аллаһ! Јол илә кәлән Улјана өзүдүр.

— Јә'ни лап өзү?—дејә Федја сорушду.

— Валлаһ, лап өзү!

— Јахшы, бәс ахы о һәлә өлмәјиб ки?

— Ахы һәлә бир ил кечмәјиб. Бир она фикир вер, чаны лап боғазындадыр!

Јенә һамы сакитләшди. Павел тонгала бир тутум гурү чырпы атды. Бирдән-бирә гопан аловун ичиндә чырпылар гапгара гаралды, чатырдады, түстүләнди, сонра јанмыш учлары дикләниб кәрилди. Аловун ишығы титрәјә-титрәјә әтрафа, хүсусән јухары әкс етди. Бирдән һараданса ағ бир көјәрчин дүз бу ишығын ичинә кирди, һүркмүш һалда бир јердә дуруб чырпынды, түкләри

¹ Валидејн шәнбәси—Килсә гајдаларына көрә, өлүләри јад етмәк вачиб олан күнләр (килсә тәгвиминә көрә, илдә бир нечә дәфә «валидејн шәнбәси» олур).

тонгалын һәрарәтли аловунда пар-пар парылдады вә ганадларыны шагғылдадыб јох олду.

— Јәгин евдән азыб,—дејә Павел гејд етди,—инди бир шејә тохунана гәдәр учачаг вә һара гонса, шәфәг сөкуләнә гәдәр орда галыб кечәләјәчәк.

Костја сорушду:—Ај Павлуша, бәлкә бу бир пак руһдур, көјдә учур, һә?

Павел тонгала бир тутум да чырпы атды.

— Ола биләр,—дејә о нәһәјәт чаваб верди.

— А Павлуша, сөјлә бир көрәк,—дејә Федја башлады.—Сизин Шаламовда күнүн тутулмасыны көрдүнүзмү?

— Күнүн тутулмасыны? Бәс нечә.

— Јәгин сиз дә горхуја дүшмүшдүнүз, еләми?

— Горхан тәк биз дејилик ки. Бизим аға әввәлчәдән демишди ки, күн тутулачаг, анчаг күн тутуланда дејирләр ки, өзү һамыдан бәрк горхуја дүшүб. Һәјәтдәки даһмада ашпаз арвад күн тутулан кими ағачы гапыб печдәки бүтүн габ-гачағы сындырыб; дејирмиш ки: «Даһа бундан сонра јејиб-ичмәк кимә лазымдыр, мәншәр күнү кәлиб чатыб». Бизим кәнддә сөз јајылмышды ки, јер үзү ағ чанаварларла долачаг, адамлары јејәчәкләр, јыртычы гушлар учуб кәләчәк, Тришканын¹ өзү дә зүһур едәчәк...

Костја сорушду:

— Бу Тришка нә олан шејдир?

— Бәс буну билмирсән?—дејә Илјуша һәрарәтлә сөзә башлады:—Тришка барәдә һеч бир шеј ешитмәми-сән? Сизин кәндин адамлары нә сајаг адамлардыр! Тришка елә гәрибә адамдыр ки, бир заман кәлиб чыхачаг. Бу гәрибә адам кәлиб чыханда, һеч бир шејлә онун габағыны алмаг олмајачаг, она һеч бир шеј етмәк олмајачаг: о чох гәрибә адам олачаг. Мәсәлән, христианлар ону тутмаг истәјәчәк: әлләриндә дәјәнәк, ону дөврәјә алачаглар, анчаг һамынын көзүнү бағлајачаг, елә бағлајачаг ки, адамлар өзләри бир-бирини әзишдирәчәкләр. Мәсәлән, ону зиндана салачаглар, бир парчда ичмәјә су истәјәчәк, парчы кәтирәчәкләр, парчын ичинә баш вурачаг вә көздән јох олачаг. Ону зәнчирләмәјәчәкләр, о, бир дәфә әл чалан кими, бүтүн зәнчирләр ачылыб-төкүләчәк. Һәммин бу Тришка кәндбәкәнд, шәһәрбәшәһәр кәзәчәк; бу һижләкәр Тришка христиан ча-

¹ «Тришка» етигадында јәгин антихрист (Исанын дүшмәни) барәсиндәки әфсанә әкс етмишдир. (Мүәллифин гејди).

маатыны алдадыб јолдан чыхарачаг... өзүнә дә һеч бир шеј етмәк олмајачаг... о, бах бу чүр гәрибә вә һижләкәр бир адам олачаг...

— Әлбәттә,—дејә Павел өз тәмкинли сәси илә давам етди:—беләдир. Бизим кәнддә елә ону көзләјирдиләр. Гочалар дејирдиләр ки, күн тутулан кими, Тришка кәләчәк. Бирдән күн тутулду. Бүтүн чамаат күчәләрә, чөлә ахышыб көзләјирди ки, көрәк нә олачаг. Бизим јер, билирсиниз ки, ачыглыг, ахар-бахарлы бир јердир. Бир дә көрүрләр ки, о бири кәнддән тәпә тәрәфдән бир адам кәлир, елә гәрибә бир адамдыр ки, башы да лап тәәчүблү... Бирдән сәс-күј гопур ки, «Вај, Тришка кәлир! Вај, Тришка кәлир!» Һәрә бир јана гачыр. Бизим кәнд-худа гачыб арха кирир, арвады дарвазанын алтында илишиб галыр, елә бөјүкдүр ки, өз көпәкләри үркүб зәнчири гырыр вә барыдан атылыб бирбаш мешәјә гачыр. Кузканын атасы Дорофеич човдар әкинин ичинә кириб јерә чөмәлир вә билдирчин кими охумаға башлајыр; белә фикирләшир ки: «Јәгин бу чан алан дүшмән, аллаһын гушуна рәһм едәр». Бах, бу чүр, һамы бир-биринә дәјмишди... Бу кәлән адам исә, бизим чәлләк гајыран Вавила имиш: өзүнә тәзә бир долча алыб башына кечирибмиш.

Бүтүн оғланлар күлүшдүләр вә ачыг һавада сөһбәт едәнләр арасында чох заман олдуғу кими, јенә бир аңлыға сусдулар. Мән әтрафа көз кәздирдим; кечә мөһтәшәм вә әзәмәтли иди; ахшам чағынын рүтубәтли тәрәвәтини кечә јарысынын гуру, илыг һавасы әвәз етмишди, бу илыглыг һәлә хејли мүддәт јухуја далмыш чөлләрин үзәриндә јумшаг бир өртүк кими галачагды; һәлә сүбһүн илк чивилтиләри, илк хышылты вә пычылтыларына, һәлә шәфәгин илк шәһләринә чох галмышды. Сәмада ај јох иди: о заман ај кеч доғурду. Сајсыз-һесабыз гызыл улдузлар санки сајрыша-сајрыша һеј кәһкәшана доғру ахышырды; онлара бахдыгча, инсан санки өзү дүнјанын сүр'әтли вә дајанмаг билмәјән һәрәкәтини һисс едирди... Бирдән чај үзәриндән бир-биринин ардынча ики дәфә гәрибә, кәскин, мәрәзи бир фәрјад гопду вә бир нечә санијә сонра артыг узаглардан бир дә тәкран олунду...

Костја диксинди... «Бу нәдир?»

— Вағ гушунун сәсидир,—дејә Павел сакитчә чаваб верди.

Вағ гушу,—дејә Костја тәкран етди.—А Павлуша, билирсәнми дүнән ахшам мән нә ешитмишәм?—дејә бир аз сүкутдан сонра әлавә етди:—Бәлкә сән биләсән...

— Нэ ешидибсэн ки?

— Бир көр нэ ешитмишәм: Каменнаја Грјададан Шашкиноја кедирдим; јолум фындыг коллуглары арасындан дүшдү, сонра чәмәнлијә кечдим; билирсэн ки, орда дәрәдә, дөнүшдә гамыш басмыш бир ноһур вар. Наман о ноһурун јанындан кечирдим ки, бирдән ордан инилтили јазыг бир фәрјад ешитдим: у-у—... у-у... у-у!.. Чаныма елә горху дүшдү ки: вахт кеч, сәс дә елә зәиф иди ки, мәни лап агламаг тутмушду... Бу нэ сәс ола биләр, һә?

— О ноһурда кечән ил оғрулар мешә гаровулчусу Акими боғмушдулар,—дејә Павлуша дилләнди.—Јәгин онун руһу фәрјад едирмиш.

— Аһа, јәгин елә имиш,—дејә Костја онсуз да ири олан көзләрини бәрәлдиб чаваб верди.—Мән Акими һәмин ноһурда боғдугларыны һеч билмирдим, билсәјдим, даһа чох горхардым!

— Дејирләр ки, бир чүр хырдача гурбағалар вар,—дејә Павел давам етди,—елә јазыг-јазыг чығырырлар ки.

— Гурбағалар? Јох, јох, о гурбаға сәси дејилди... һеч елә дә... (чај тәрәфдә јенә вағ гушу чығырды)—Еһе!—дејә Костја гејри-ихтијари сәсләнди:—Елә бил гулјабаны чығырыр.

— Гулјабаны гышгырмаз, лалдыр,—дејә Илјуша сөзә гарышды:—о јалныз әл чалыр, бир дә дишләрини шаггылдадыр.

— Сән гулјабаныны көрүбсэн нәдир?—дејә Федја истеза илә онун сөзүнү кәсди.

— Јох, көрмәмишәм, аллаһ еләмәсин көрүм. Анчаг көрәнләр олуб. Бах, бу јахынларда бизим кәнддән бир кишини кирә салыбмыш: ону мешәјә чәкиб бир таланын әтрафында һеј һәрләјибмиш... сәһәрә јахын бир тәһәр өзүнү кәндә јетириб.

— Јахшы, бәс о гулјабаныны көрүб?

— Көрүб. Дејир ки, јекәпәр, гап-гара, нәјә исә бүрүнмүш бир шејдир, елә бил ај ишығындан гачыр, һеј ағачын далында кизләнирмиш; әмәлли-башлы көрмәк олмур, јекә көзләрини гырпа-гырпа адама бахыр...

— Вај сәни!—дејә Федја азачыг титрәјиб чијнини атараг сәсләнди:—Тфу!..

— Бу мурдар мәхлуглар дүнјада нијә јараныб ахы!—дејә Павел дејинди:—Доғрудан, һә?

— Пис-пис данышма, бирдән ешидәр һа,—дејә Илја дилләнди. Јенә араја сүкут чөкдү.

— Бир бахын, ај ушаглар, бир бахын,—дејә бирдән

Ванјанын назик сәси учалды:—бир аллаһын улдузларына бахын, арылар кими гајнашырлар.

О үзүнү кишин алтындан чыхарыб јумруғуна сөјкәди вә ири, сакит көзләрини јухары чевирди. Ушагларын һамысынын көзләри сәмаја чеврилди вә хејли мүддәт көјә баха-баха дурдулар.

— А Ванја,—дејә Федја мөһрибан бир сәслә сорушду:—бачын Анјутка сағ-саламатдыр?

— Сағ-саламатдыр,—дејә Ванја чаваб верди.

— Бир она де, көрәк нијә бизә кәлмир?

— Билмирәм.

— Она де ки, кәлсин.

— Дејәрәм.

— Она де ки, бәхшиш верәчәјәм.

— Мәнә дә верәрсән?

— Сәнә дә верәрәм.

Ванја көксүнү өтүрдү.

— Јох, мәнә лазым дејил. Јахшысы будур, она вер; елә мөһрибан гыздыр ки...

Ванја јенә башыны јерә гојду. Павел ајаға дуруб бош газанчаны әлинә алды.

— Һара?—дејә Федја ондан сорушду.

— Чаја кедирәм, су кәтирим, сусамышам.

Көпәкләр дә галхыб онун ардынча кетдиләр.

— Көзлә һа, суја јыхылмајасан!—дејә Илјуша онун ардынча сәсләнди.

— Суја нијә јыхылыр?—дејә Федја сорушду,—үсуллу тәрпәнәр...

— Һә, үсуллу тәрпәнәр. Һәр шеј ола биләр: әјилиб су көтүрмәк истәјәндә бирдән суадамы әлиндән јапышыб өзүнә чәкәр. Сонра да дејәрләр ки: ушаг суја јыхылды... Нечә јә'ни јыхылды?.. Одур һеј, гамышларын ичинә кирди,—дејә о әлавә етди.

Доғрудан да гамышлар хышылты илә араланды.

— Доғрудурму,—дејә Костја сорушду:—дејирләр ки, сәфех Акулина суја јыхыландан сонра ағлы башындан чыхыб?

— Һә, о вахтдан белә олуб. Көр бир нә күнә галыб!.. Дејирләр ки, әввәл көзәл-көјчәк бир гыз имиш. Суадамы ону корлајыб. Јәгин билмирмиш ки, гызы тез чәкиб-чыхарачаглар. Ону апарыб орда сујун дибиндә корлајыб...

(Мән өзүм бир нечә дәфә бу Акулинаја раст кәлмишдим. Үст-башы чыр-чындыр сон дәрәчә арыг, үзү көмүр кими гап-гара, бахышлары тутгун вә дишләри һәмишә агаран Акулика јолун ортасында бир јердә дуруб сү-

мүкләри чыхмыш әлләрини бәрк-бәрк дөшүнә сыхараг, гәфәсә салынмыш вәһши бир һејван кими ағыр-ағыр бу ајағындан о ајағы үстә јырғалана-јырғалана саатларла ајагларыны јерә дөјүрдү. Она нә десәләр, һеч бир шеј ганмыр, јалныз һәрдән әсәби бир гәһгәһә илә күлүрдү).

— Дејирләр ки,—дејә Костја сөзүнә давам етди,—севкилиси ону алдатдығы үчүн, Акулина өзүнү чаја туллајыбмыш.

— Әлбәттә, буна көрә.

— Васја јадындадырмы?—дејә Костја кәдәрли бир һалда әлавә етди.

— Һансы Васја?—дејә Федја сорушду.

— Бах, һәммин бу чајда батан Васја,—дејә Костја чаваб верди.—Амма нә јахшы ушаг иди! Анасы Феклиста ону елә чох севирди!.. Елә бил арвадын үрәжинә даммышды ки, оғлу суда тәләф олачаг. Көрәрдин ки, јајда Васја бизимлә, ушагларла биркә чаја чиммәјә кедәндә, арвад лап өзүндән чыхырды. О бири арвадлар һеч фикир вермәздиләр, чијинләриндә чијин ағачы јајхана-јајхана јанымыздан кечиб кедәрдиләр, амма Феклиста ведрәләрини јерә гојуб оғлуну сәсләрди: «Гајыт кәл, көзүмүн ишығы! Гајыт кәл, тәрлан балам!» Аллаһ билир нечә олду ки, о батды. Чај гырағында ојнајырмыш, анасы да ордача от јығырмыш; бир дә ешидир ки, ким исә суда пыггылдајыр; бахыб көрүр ки, сујун үзүндә Васјанын тәкчә шапкасы үзүр. Одур, о вахтдан Феклистанын ағлы башында дејил: кәлиб оғлунун батдығы јердә саһилдә узанар, һеј онун охудуғу нәғмәни охујар,—јадынызда вармы, Васја бир нәғмә охујарды һа,—бах, һәммин о нәғмәни һеј охујар, өзү дә ағлар, сызлар, аллаһа ачыачы шикајәтләнер...

— Будур һа, Павлушка кәлир,—дејә Федја сәсләнди.

Павел, әлиндә су долу газанча, кәлиб тонгала јанашды.

— Билирсиниз нә вар, ушаглар,—дејә бир аз сүкутдан сонра сөзә башлады:—ишләр харабдыр.

— Нә вар ки?—дејә Костја тәләсиқ сорушду.

— Васјанын сәсини ешитдим.

Ушаглар һамысы диксинди.

— Нә данышырсан? Нә данышырсан?—дејә Костја дили долаша-долаша сорушду.

— Валлаһ! Елә суја әјилмишдим ки, бир дә ешитдим мәни Васјанын сәси илә чағырырлар; өзү дә сујун алтындан: «Павлуша, ај Павлуша, кәл бура». Мән кери чәкилдим. Анчаг су көтүрдүм.

— Аман, ај аллаһ! Аман, ај аллаһ!—дејә ушаглар хач вура-вура сәсләндиляр.

— Јәгин сәни чағыран суадамы имиш, Павел,—дејә Федја әлавә етди...—Биз елә индичә ондан, Васјадан данышырдыг.

— Аһ, бу пис әламәтдир,—дејә Илјуша ағыр-ағыр сөјләнди.

— Еһ, зәрәр јохдур, гој олсун!—дејә Павел гәти бир әда илә чаваб вериб јенә отурду:—Адамын алнына нә јазылыбса, о олачаг.

Ушаглар сәсләрини кәсдиләр. Көрүнүр Павелин сөзләри онлара дәрин тә'сир етмишди. Оңлар јатмаға һазырлашырмыш кими, тонгал гаршысында өзләринә јер дүзәлтмәјә башладылар.

— Бу нәдир?—дејә бирдән Костја башыны галдырыб сорушду.

Павел гулаг асды:

— Чүллүтләрдир, фит верә-верә учурлар.

— Онлар һара учуб кедирләр?

— Дејирләр ки, гыш олмајан јерләрә.

— Мәкәр елә јерләр вар?

— Вар.

— Узагдадырмы?

— Узагларда, лап узагларда, илыг дәнизләрин о тајында.

Костја көксүнү өтүрүб көзләрини јумду.

Мән ушагларын јанына кәлдијим вахтдан үч саатдан артыг кечирди. Нәһајәт ај доғду; ону һәммин саат сечә билмәдим: о чох хырдача вә назик иди. Бу ајсыз кечә санки јенә әввәлки кими көзәл иди. Анчаг һәлә бир аз әввәл сәмада јүсәкләрдә парылдашан топа улдузлар, артыг јерин гаранлыг кәнарына сары енмишдиләр. Адәтән јалныз сүбһә јахын олдуғу кими, әтрафда һәр шеј сакитләшмишди: һәр шеј дәрин, һәрәкәтсиз, сүбһ јухусуна кетмишди. Һавада артыг шиддәтли гоһу јох иди, јенидән әтрафа санки бир рүтубәт јајылмышды... Јај кечәләри узун сүрмәз!.. Ушагларын сөһбәтләри дә тонгалларла биркә сөнмәкдә иди... Һәтта көпәкләр дә мүркүләјирди; улдузларын азачыг бәлирән зәиф ишығында сечә билдијимә көрә, атлар да башларыны ашағы салыб узанмышдылар... Мәни дә һуш апармышды; сонра о, мүркүјә чеврилди.

Үзүмә сәрин бир мей дәјди. Көзләрим и ачдым: сүбһ ачылырды. Һеч бир јердә шәфәг гызартысы јох иди, анчаг артыг шәрг тәрәф ағармышды. Тутгун да олса, әт-

рафда һәр бир шеј көрүнмәјә башлајырды. Солғун боз рәнкдә олан сәма ишыгланыр, сәринләшир, мавиләширди; улдузлар каһ зәиф бир ишыгла сәјрышыр, каһ јох олурдулар; торпаг нәмләшир, јарпаглар тәрләјир, ордан-бурадан чанлы сәсләр ешидилир вә сејрәк сүбһ мени артыг торпаг үзәриндә долашмаға башлајырды. Бәдәним бу күләјә хәфиф, шән бир үрпәрмә илә чаваб верди. Чәлд ајаға галхыб, оғланлара сары кетдим. Олар һамысы сөнмәкдә олан тонгалын әтрафында өлү кими јатмышдылар; бирчә Павел дирсәкләниб диггәтлә мәнә бахды.

Мән башымы әјиб онунла видалашдым вә бухарланмагда олан чај бојунча јолума дүзәлдим. Икичә верст кетмәмишдим ки, әтрафымдакы кениш ислаг чәмән, ирәлидән бир мешәдән о бири мешәјә гәдәр узанан јашыл тәпәләр, архадан узун, тозлу јол, парылдашан гызармыш коллар, сејрәкләшән думанын архасындан утанчаг бир һалда көјәрән чај—һәр шеј, әввәлчә ал, сонра гырмызы зәррин, тәравәтли, гызғын ишыг шүаларына гәрг олду... Һәр шеј һәрәкәтә кәлди, ојанды, сәсләнди, өтдү, дилә кәлди. Һәр тәрәфдә шө'лә сачан алмаз данәләри кими ири, шеһ дамлалары парылдашды; гаршыдан сәпәр сәринлијиндә јујунмуш кими, тәмиз вә ајдын олан чај сәсләри кәлди вә бирдән таныш оғланларын говдуғу динчәлмиш илхы чапараг јанымдан өтүб кечди...

Чох тәәссүфлә әлавә етмәлијәм ки, һәмин ил Павел өлдү. О, чајда батмады, атдан јыхылыб өлдү. Һејф, чох јахшы оғлан иди!

ЈАЛГУЗАГ

Ахшамүстү, ара јолу илә, тәк-тәнһа, арабада овдан гајыдырдым. Евә сәккиз верстә гәдәр галырды. Гүввәтли мајаным тозлу јол илә јортур, арабир фынхырыр, гулагларыны ојнадырды; јорғун тулам арабаја бағланмыш кими, дал тәкәрләрдән бир аддым белә кери галмырды. Туфан јахынлашмагда иди. Ирәлидә түнд көј рәнкли бир булуд мешәнин ардындан ағыр-ағыр учалырды; башымын үстүндән вә гаршымыдан исә, узун боз булудлар ахышмагда иди. Сөјүд ағачлары тәлашла јырғаланыр, пычылдашырдылар. Боғучу бүркүнү бирдән-бирә рүтубәтли бир сәринлик әвәз етмишди; көлкәләр сүр'әтлә гатылашырды. Мән чиловла аты вуруб, дәрәјә ендим, һәр тәрәфини кол басмыш, сују гурумуш чајдан кечиб, тәпәјә чыхдым вә мешәјә кирдим. Гаршыдакы јол бурула-бурула сых фындыг коллары арасындан кечирди. Коллар үзәринә артыг гаранлыг чөкмүшдү; чәтинликлә ирәлиләјирдим. Арабам палыд вә чөкә ағачларынын тәкәр изләриндән әмәлә кәлмиш узун чухурлары бүрүјүб басмыш мөһкәм ришәләри үзәрилә силкәләнә-силкәләнә кедир, атым бүдрәмәјә башлајырды. Бирдән шиддәтли күләк уғулдады, ағачлар силкәләнди, ири јағыш дамлалары ағыр зәрбәләрлә јарпагла-

ры гамчылады, шимшәк парлады вә туфан гопду. Жағыш сел кими төкүрдү. Мән аты аддым-аддым сүрүрдүм, бир аз сонра, дајанмалы олдум: ат палчыға батмыш, өзүм исә, һеч бир шеј сечә билмирдим. Бир тәһәр галын бир колун дибиндә далдаландым. Мән бүзүшүб, туфанын кечмәсини көзләјирдим ки, бирдән шимшәк ишығында, јолда көзүмә уча бојлу бир адам дәјди. Диггәтлә һәммин сәмтә бахмаға башладым, һәммин адам, јердән битмиш кими, арабанын јанында көрүндү.

Кур бир сәс ешидилди:

— Кимсән?

— Бәс сән өзүн кимсән?

— Буранын мешә гаровулчусујам.

Мән дә өз адымы дедим.

— Һә, таныјырам, евәми кедирсән?

— Евә кедирәм. Анчаг көрүрсән дә нә туфандыр...

— Һә, туфандыр,—дејә чаваб верди.

Шимшәјин ағ ишығы мешә гаровулчусуну башдан ајаға гәдәр ишыгландырды. Шимшәк ардынча һәммин саат гыса вә гуру бир көј курултусу гопду. Жағыш икигәт шиддәтлә јағмаға башлады.

— Тез кәсмәјәчәк,—дејә мешә гаровулчусу сөзүнә давам етди.

— Нә етмәк олар.

О, кәсик-кәсик деди:

— Бујурун, сизи өз дахмама апарым.

— Миннәтдар оларам.

— Бујурун, отурун.

О, атын башына сары кечди, чиловдан тутду вә арабаны јериндән тәрпәтди. Јола дүшдүк. Мән арабанын «дәниздә гајыг кими јырғаланан» дөшәкчәсиндән јапышыб туланы сәсләјирдим. Јазыг мадјаным ајагларыны ағыр-ағыр палчығын ичи илә сүрүјүр, сүрүјүр, бүдрәјирди: мешә гаровулчусу арабанын өнүндә хәјал кими саға-сола јырғаланырды. Хејли кетдик; нәһәјәт бәләдчим дурду. «Будур, аға, евә чатдыг»—дејә о, сакит бир сәслә дилләнди. Гапы чырылдады, бир нечә күчүк сәс-сәсә вериб һүрүшдү. Мән башымы галдырдым, шимшәк ишығында, дөврәси чәпәрләнмиш кениш бир һәјәтин ортасында кичик бир дахма көрдүм. Пәнчәрәнин бириндән тутгун бир ишыг кәлирди. Мешә гаровулчусу аты артырмаја гәдәр сүрүб гапыны дөјдү. «Бу саат, бу саат», дејә назик сәс вә јалын ајаг таппылтысы ешидилди, чәфтә чырылдады вә астанада, әјниндә бели безгырығы илә бағланмыш көјнәк, әлиндә фәнәр, он ики јашларында бир гыз көрүндү.

Киши гыза деди:—Аға үчүн ишыг тут. Мән дә арабаны чардағын алтына чәким.

Гыз мәнә бахыб дахмаја кирди. Мән дә онун ардынча кетдим.

Мешә гаровулчусунун дахмасы һис басмыш, алчаг, бомбош, ләмәсиз, аракәсмәсиз бир отагдан ибарәт иди. Дивардан чырыг бир күрк асылмышды. Скамјанын үстүндә тәклүлә бир түфәнк варды, күнчдә бир јығын чыр-чындыр төкүлмүшдү. Собанын габағына ики ири сәрнич гојулмушду. Столун үстүндәки чырағын титрәк ишығы каһ артыр, каһ азалырды. Дахманын тән ортасында узун шүвүлдән бир бешик асылмышды. Гыз фәнәри сөндүрдү, хырдача кәтилдә отуруб сағ әлилә бешији јырғаламаға, сол әлилә јанан чырағы дүзәлтмәјә башлады. Мән әтрафа көз көздирдим, үрәјим сызлады: кечә вахты бир кәндли дахмасына дүшмәк үрәк ачан шеј дејилдир. Бешикдәки көрпә тез-тез чәтинликлә нәфәс алырды.

— Мәкәр сән бурада тәксән?—дејә гыздан сорушдум.

— Тәкәм,—дејә зорла анлашылан бир сәслә чаваб верди.

— Мешә гаровулчусунун гызысан?

— Онун гызыјам,—дејә пычылдады.

Гапы чырылдады вә гаровулчу башыны әјиб ичәри кирди. О, фәнәри јердән көтүрдү, стола јахынлашды вә чырағы јандырды.

— Јәгин чырағын ишығына өјрәшмәјибсиниз?—дејә о, гыврым сачларыны силкәләди.

Мән она нәзәр јетирдим. Белә бој-бухунлу бир адам тәк-тәк раст кәлмишдим. Боју уча, күрәкләри енли, бәдәнинин гурулушу чох көзәл иди. Габа парчадан тикилмиш көјнәјинин алтындан габарыг вә гүввәтли эәләләри ајдын сечилирди. Гара гыврым саггалы онун сәрт вә мәрд үзүнүн јарысыны бүрүмүшдү. Енли чатма гашларынын алтындан чох да ири олмајан гумрал көзләри чәсарәтлә бахырды. О, әлләрини јүнкүлчә белинә вуруб гаршымда дурду.

Мән она тәшәккүр едиб адыны сорушдум:

— Адым Фомадыр,—дејә чаваб верди,—ләгәбим исә Јалгузагдыр.

— Һә, Јалгузаг сәнсән?

Она икигәт марагла бир дә көз јетирдим. Бизим Јермолајдан вә башгаларындан мешә гаровулчусу Јалгузаг барәсиндә чох рәвајәт ешитмишдим; әтрафдакы бүтүн кәндлиләр ондан оддан горхан кими горхардылар.

Онларын дедијинә көрә, дүнјаја һәлә бунун кими өз ишинин устасы олан бир адам кәлмәјиб: «Бир шәлә чыр-чырпыны да оғруја вермәз; нә вахт олурса-олсун, лај кечәнин јарысы, адамын башынын үстүнү алып, јаха гуртармаға чалырмаг да әбәсдир: күчлү, зорлу вә шејтан кими чәлддир... Неч бир шејлә дә ону товламаг олмаз: нә шәраба бахар, нә пула, неч бир шејлә алданан дејил. Нечә дәфә гочаг адамлар онун башыны батырмаг истәјибләр, амма бир шеј чыхмајыб».

Гоншу кәндлиләр Јалгузаг барәсиндә белә данышырдылар.

— Демәли, Јалгузаг сәнсэн,—дејә тәкрар етдим:— сәнин барәндә ешитмишәм. Дејирләр ки, неч кәсә көз вериб, ишыг вермирсэн...

— Вәзифәми јеринә јетирирәм,—дејә о, тутгун бир сәслә чаваб верди:—аға чөрәјини мүфтә јемирәм.

О, белиндән балтаны чыхарыб, јерә чәмәлди вә јандырмаг үчүн чөп доғрамаға башлады.

Мән сорушдум:

— Бәс арвадын јохдур?

— Јох,—дејә чаваб верди вә вар гүввәсилә балтаны ендирди.

— Јохса өлүб?

— Јох... һә... өлүб,—дејә чаваб верди вә үзүнү јана чевирди. Мән сусдум; о көзләрини галдырыб мәнә бахды.

— Кәлди-кедәр бир мешшана гошулуб гачды,—дејә истәһза илә чаваб верди. Гыз көзләрини јерә дикди, көрпә ајылды вә чығырды: гыз бешијә јанашды.

— Ал, вер она,—дејә Јалгузаг гыза чиркли бир әмзик узатды. Сонра о көрпәни кәстәрәрәк, јавашчадан деди.—Будур, буну да атыб кетди, гапыја сары јөнәлди, дајанды вә дөнүб кери бахды.—Аға, јәгин ки,—о сөзә башлады—бизим чөрәкдән јемәзсиниз, мәним дә чөрәкдән савај...

— Ач дејиләм.

— Өзүнүз биләрсиниз. Сизин үчүн самовар гојардым, анчаг чајым јохдур... кедим бир сизин ата бахым.

О, чыхыб гапыны чырпды. Отаға бир дә көз кәздирдим. Дахма мәнә әввәлкиндән дә кәдәрли көрүндү. Сојумуш түстүнүн ачы гохусу нәфәсими тутурду. Гыз јериндән тәрпәнмир вә көзләрини галдырмырды; арабир бешији јырғалајыб чижиндән сүрүшән көјнәји горха-горха чәкирди; јалын ајаглары һәрәкәтсиз һалда асылыб дурмушду.

Гыздан сорушдум:

— Адын нәдир?

— Улита,—дејә чаваб верди вә кәдәрли үзүнү бир аз да ашағы әјди.

Мешә гаровулчусу ичәри кириб скамјада отурду.

— Туфан кечир,—дејә о бир аз сүкутдан сонра дилләнди.—Бујурсаныз, сизи мешәдән өтүрүб јола саларам.

Мән галхдым. Јалгузаг түфәнки көтүрүб ағызотуну¹ јохлады.

Сорушдум:

— Түфәнки нејләјирсэн?

— Мешәдә раһат дурмурлар. Кобылы дәрәсиндә ағач гырырлар.

— Мәкәр бурдан ешитмәк олур?

— Нәјәтдән ешидилир.

Биз бәрәбәр чыхдыг. Јағыш кәсмишди. Узагларда һәлә ири ағыр булудлар бир-биринин үзәринә галанмышды, арабир узун сүрән шимшәкләр чахырды; анчаг башымызын үстүндә артыг орда-бурда түнд мави көј көрүнүр, сүр'әтлә ахан сејрәк булудлар арасындан улдузлар сајрышырды. Үстләринә јағыш дамчылары чөкмүш вә күләкдән јырғаланан ағачларын чизкиләри гафранлыг ичиндә сечилмәјә башлајырды. Биз гулаг асмаға башладыг.

Мешә гараволчусу шапкасыны чыхарыб башыны јерә дикди:—«Одур һа,—дејә бирдән дилләниб әлини узатды:—бир көр нечә бир кечә сечиб».—Мән јарпагларын хышылтысындан башга бир шеј ешитмирдим. Јалгузаг аты чәкиб чардағын алтындан чыхарды. «Белә јубансам,—дејә о учадан сөјләнди,—ону әлимдән гачырарам»—«Истәјирсэн, мән дә сәнинлә кедим?»—«Јахшы,—дејә чаваб верди вә аты кери итәләди:—Биз ону бу саат тутарыг, сонра сизи јола саларам. Кәдәк».

Јалгузаг өндә, мән архада јола дүзәлдик. Аллаһ билир, о јолу нечә таныјырды, арабир дајанырды, бу да јалныз балта сәсини динләмәк үчүн иди.—«Бир бах,—дејә о, дишләрини бир-биринә сыхыб мырылданырды:—ешидирсинизми? Ешидирсинизми?»—«Ахы һаны?»—Јалгузаг чижинләрини атды. Дәрәјә ендик, куләк бир ан кәсилди, бу заман мүнтәзәм зәрбә сәсләрини мән дә ајдын ешитдим. Јалгузаг мәнә бахыб башыны јырғалады. Сонра јаш ајыдөшәји оту вә кичитканлыг арасы илә јо-

¹ Ағызоту—чахмаг дашы илә атылан түфәнкләрдә алышдырмаг үчүн төкүлән барыт.

лумуза давам етдик. Бирдән боғуг вә сүрәкли бир уғулту ешидилди...

— Яхды...—дејә Јалгузаг мырылданды.

Бу заман көј үзү артыг тәмизләнмәкдә иди; мешә азачыг ишыгланмышды. Биз нәһајәт дәрәдән чыхдыг.

— «Бурада көзләјин», дејә мешә гаровулчусу гулағыма пычылдады, о әјилди, түфәнки јухары галдырды вә колларын ичиндә јох олду. Мән кәркин бир һалда динләмәјә башладым. Күләјин даими уғултусу арасындан гулағымә јахындан кәлән зәиф сәсләр чатырды: балта еһтијатла будаглара вурулур, тәкәрләр чырылдајыр, ат фынхырырды... «Һара? Дајан!»—дејә бирдән Јалгузағын сәси курулдады.—Башга бир сәс довшан сәси кими шикајәтли бир һалда зарылдады... Мүбаризә башланды. «Наһаг јерә, наһаг...—дејә Јалгузаг боғуг бир сәслә дејирди:—әлимдән гуртара билмәзсән»...

Мән сәс кәлән тәрәфә јүјүрдүм, һәр аддымда ајағым илишә-илишә, кәлиб дөјүш јеринә чатдым. Кәсилмиш ағачын јанында мешә гаровулчусу јерә узаныб әлләшмәкдә иди; оғруну алтына алмыш, гуршағы илә голларыны чәкиб далында бағлајырды. Мән јахынлашдым. Јалгузаг галхыб, ону да ајаға галдырды. Исланмыш, чыр-чындыр ичиндә узун, пыртдашыг саггаллы бир кәндли көрдүм. Үстү јарыја гәдәр әзик-үзүк бир киш илә өртүлмүш арыг бир јабы бурадача арабанын јанында дурмушду. Гаровулчу бир кәлмә дә данышмырды; кәндли дә динмир, јалныз башыны силкәләјирди.

— Бурах кетсин,—дејә Јалгузағын гулағына пычылдадым:—ағачын пулуну мән верәрәм.

Јалгузаг динмәди; сол әли илә атын јалындан, сағ әли илә исә, оғрунун гуршағындан јапышды. «Һә, тәрпән көрүм, мәл'ун!»—дејә сәрт бир сәслә дејинди: «Балтаны да, одур, көтүрүн»,—дејә кәндли мырылданды.—«Бош јерә нијә итиб батсын?»—дејә гаровулчу балтаны да көтүрдү. Биз јола дүшдүк. Мән архада кедирдим... Јағыш јенә чисәләмәјә башлады, бир аз сонра исә, сел кими јағды. Биз чәтинликлә кәлиб дахмаја чатдыг. Јалгузаг тутдуғу аты һәјәтин ортасында бурахды, кәндлини отаға кәтирди, гуршағын дүјүнүнү бошалтды вә ону күнчдә отуртду. Собанын габағында јухуја кетмиш олан гыз, јериндән сычрады вә сәссиз, горхаг нәзәрләрлә бизә бахмаға башлады. Мән скамјаја отурдум.

— Бир бах һа, көр нә јағыр,—дејә, гаровулчу сөзә башлады:—көзләмәли олачагсыныз. Бир аз узаныб динчәлмәк истәмирсиниз?

— Сағ ол.

— Мән ону сизин хатиринизә дәһлизә салардым,—дејә о, кәндлини көстәрәрәк давам етди:—анчаг чәфтә...

— Гој бурда галсын, ишин олмасын,—дејә Јалгузағын сөзүнү кәсдим.

Кәндли алтдан-јухары мәнә бахды. Үрәјимдә өзүмә сөз вердим ки, нә чүр олурса-олсун, бу јазыгы бурахдырым. О, һәрәкәтсиз бир һалда скамјада отурмушду. Фәһәрин ишығында онун ичкидән шишмиш гырыш-гырыш үзүнү, салланан сары гашларыны, нараһат көзләрини, арыг әл-ајагларыны ајдын көрүрдүм... Гыз онун лап ајағынын алтында дөшәмәјә узаныб јатды. Јалгузаг столун јанында башыны голларына дајајыб отурмушду. Күнчдә сүсәри чырылдајырды... јағыш дамы дөјәчләјир вә сүзүлүб пәнчәрәләрдән ахырды, һамымыз сусмушдуг.

— Фома Кузмич,—дејә бирдән кәндли боғуг вә гырыг бир сәслә дилләнди:—ај Фома Кузмич!

— Нә вар?

— Бурах мәни.

Јалгузаг чаваб вермәди.

— Бурах... ачындан еләмишәм... бурах...

— Сизи јахшы таныјырам,—дејә Јалгузаг ачыглы бир сәслә чаваб верди:—бүтүн кәндлини беләдир, һамыныз башдан-ајаға оғрусунуз.

— Бурах,—дејә кәндли тә'кид едирди:—мә'мурлар... вар-јохдан чыхмышыг!.. Неч кәс оғурлуг едә билмәз.

— Бурах, Фома Кузмич... евими јыхма. Сизин аға, өзүн билирсән ки, чанымызы алыр, валлаһи...

Јалгузаг үзүнү кәнара чевирди. Кәндли иситмәли адам кими әсди. Башыны силкәләди вә кәсик-кәсик нәфәс алды.

— Бурах,—дејә о, тә'кидлә мә'јус һалда тәкрап едирди.—Бурах, сән аллаһ, бурах! Пулуну верәрәм, валлаһи.. Аллаһ һаггы, ачындан еләмишәм... ушагларым ағлашыр, өзүн ки, билирсән. Чох дардајам...

— Һәр нечә олса, оғурлуға кетмәмәлисән.

— Атымы...—дејә кәндли давам етди:—атымы... бурах... чәрәк ағачымыз одур... бурах!

— Дедим ки, олмаз. Мән дә гуллуг адамыјам: мән дән тәләб едирләр. Сизи өзбашына гојмаг олмаз.

— Бурах! Әлачсызлыгдан еләмишәм, Фома Кузмич, чәрәсиз галмышам... бурах!

— Мән сизи јахшы таныјырам.

— Бурах, чаным!

— Еһ, сәнинлә нә ағыз-ағыза верим; динмәзчә отур, јохса билирсәнми? Ағаны көзүн көрмүр, нәдир?

Жазыг башыны ашағы салды... Жалгузаг әснәди вә башыны столун үстүнә гојду. Жағыш һәлә дә ара вермәмишди. Мән көзләјирдим, көрүм нә олачаг.

Кәндли бирдән дикәлди. Көзләри парылдады, үзүнә гызарты кәлди. «Ди ал, је ал боғмалан, ал»—о, көзләрини гыјыб вә додагларыны саллајыб сөзә башлады:—«А мәл'ун чан алан, ич христиан ганыны, ич»...

Гаровулчу үзүнү она чевирди:

— Сәнә дејирәм, сәнә, вәһши, ганичән, сәнә!

— Кефлисән нәдир, сөјүш нијә сөјүрсән?—дејә Жалгузаг һејрәтлә дилләнди.—Дәли олубсан нәдир?

— Кефлијәм!.. Јохса сәнин пулуна ичмишәм? Мәл'ун чанавар, чанавар! Чанавар!

— Вај сәни, бу саат сәнин!..

— Мәнә нә вар ки? Намысы бирдир, тәләф олачағам; атсыз мән һара кедә биләрәм? Вур өлдүр, ахыры бирдир—ја ачындан өлдүн, ја да белә—һамысы бирдир. Намысы гырылсын: арвадым да, ушагларым да,—һамысы јох олсун... Бир дајан, бир күн сәнин дә вајыны верәрик!

Жалгузаг јериндән галхды.

— Вур, вур,—дејә кәндли азғын бир сәслә бағырды:—вур, ал, ал, вур... (гыз тәләсик јериндән сычрады вә көзүнү она зилләди). Вур! Вур!

— Кәс сәсини.—дејә Жалгузаг бәркдән чығырыб ики аддым ирәли атды.

— Бәсдир, бәсдир, Фома,—дејә чығырдым,—әл чәк ондан!..

— Мән сәсими кәсмәјәчәјәм,—дејә јазыг кәндли давам етди.—һамысы бирдир—өләчәјәм дә. Ганичән чанавар, аллаһ сәнә бир өлүм дә вермир... Һәлә бир дајан, сәнин дә падшаһлығын узун сүрмәјәчәк! Сәнин дә боғазыны үзән тапылар, бир дајан!

Жалгузаг онун чијниндән јапышды... мән кәндлијә көмәјә јүјүрдүм.

— Ишиниз олмасын—аға!—дејә Жалгузаг мәнә бағырды.

Мән онун һәдәсиндән горхмаздым вә артыг әлими галдырмаг истәјирдим ки, һејрәт ичиндә галдым: Жалгузаг бир һәмлә илә гуршағы кәндлинин голундан сијириб атды, бојнундан јапышды, шапкасыны онун көзүнүн үстүнә басды, гапыны ачды вә ону бајыра итәләди.

— Чәһәннәм ол бурдан, өзүн дә атын да,—дејә онун ардынча чығырды:—анчаг өзүнү көзлә һа, бир дә әлимә дүшсән...

О, дахмаја гајыдыб күнчдә гурдаланмаға башлады.

— Һә, Жалгузаг,—дејә нәһәјәт дилләндим:—мәни лап һејран гојдун: көрүрәм ки, гијамәт адамсан.

— Еһ, бәсдир, аға,—дејә о күскүн бир әда илә сөзүмү кәсди:—анчаг хаһиш едирәм, бир адама демәјәсиниз. Јахшысы будур, кедәк сизи өгүрүм,—дејә әлавә етди:—дејәсән јағышын кәсмәсини көзләјә билмәјәчәк синиз...

Һәјәтдән кәндлинин арабасынын таггылтысы кәлди.

— Көр нечә әкилир!—дејә Жалгузаг мырылданды:—мән ону!..

Јарым саат сонра мешәнин кәнарында о мәнимлә ху-даһафизләшди.

ТАГГЫЛТЫ КЭЛИР

Хејли мүвэффәгијјәтли, лакин јоручу мешәхорузу овундан сонра јеничә наһар едиб динчәлмәк үчүн сәфәр чарпајысына узанмышдым; ијул ајынын ону иди, јаман истиләр дүшмүшдү. Јермолај дахмаја кириб:

— ...Билирсиниз нә әрз едәчәјәм...—деди,—билирсиниз нә вәр: сачмамыз тәмиз гуртарыб.

Јатагдан сычрајыб галхдым:

— Сачма гуртарыб? Нечә јә'ни гуртарыб! Ахы биз кәндән отуз кирвәнкәдән артыг, дүз бир долу кисә сачма кәтирмишдик!

— Дүздүр; кисә дә ири кисә иди: ики һәфтә кифәјәт едәрди. Ким билир! Јәгин кисә сөкүлүбмүш; иш бундадыр ки, сачма јохдур... бир он атымлыг анчаг галыб...

— Бәс инди биз нә едәк? Ән јахшы овлаглар һәлә ирәлидәдир, сабаһа бизә алты дәстә гуш јери вә'д едибләр...

— Мәни Тулаја кәндәрин. Чох узаг дејил: чәми гырх беш верст олар. Лап тез кедиб гајыдарам, бујурсаныз, лап бир пуд сачма кәтирәрәм...

— Нә вахт кедә биләрсән?

— Истәсәниз, лап елә инди. Нијә ләнкијәк ки? Анчаг бир иш вар ки, кәрәк араба тутаг.

— Араба нијә тутаг! Бәс өзүмүзүнкү нәјә кәрәкдир?

— Өзүмүзүнкү илә кетмәк олмаз, атлардан бири јаман ахсајыр.

— Нә вахтдан?

— Дүнәндән. Сүрүчү ону налламаға апармышды. Көрүнүр дәмирчи нашы олуб. Инди һеч ајағыны јерә баса билмир. Габаг ајағылыр. Тула кими пәнчәсини һавада тутур.

— Јахшы, бәс һеч олмаса налыны чыхардыблармы?

— Јох, чыхармајыблар; кәрәк нечә олса, чыхарсынлар. Јәгин ки, мых лап әтинә батыб.

Тапшырдым ки, сүрүчүнү чағырсынлар. Мә'лум олду, Јермолај јалан дәмирмиш. Ортаја гошулан ат доғрудан да ајағыны јерә баса билмирди. Дедим дәрһал налыны чыхарсынлар, ајағыны јаш палчыға гојсунлар.

Јермолај јенә сорушду:

— Нечә бујурурсунуз, Тулаја кетмәјә араба тутум?

— Белә учгар бир јердә араба тапмаг олармы?—дејә мән гејри-ихтијари, ачыглы-ачыглы сөјләндим...

Инди олдуғумуз кәнд кәздән ираг, узаг бир кәнд иди; бүтүн әһалиси лат-лүт иди; зор-күч илә, ағ дахма¹ азачыг кениш бир дахма тапа билмишдик.

— Олар,—дејә Јермолај һәмишәки сојугганлыглыгы илә чаваб верди.—Сизин бу кәнд барәсиндә дедикләриниз доғрудур. Анчаг һәммин бу јердә бир кәндли олурду. Чох ағыллы, варлы бир кәндли иди! Доғгуз аты вар иди. Өзү өлүб, инди бөјүк оғлу атасынын варына саһиб олуб. Лап ахмагларын ахмағыдыр. Анчаг һәлә атадан галан мал-дөвләти дағыдыб гуртармајыб. Ондан араба кирәләјә биләрик. Бујурурсунуз, ону бура кәтирим. Дејирләр гардашлары чох зирәкдирләр... анчаг јенә дә башчылары одур...

— Бәс нијә беләдир?

— Чүнки бөјүк оғулдур! Демәли ки, кичикләр кәрәк она табе ола.—Бу сөzlәри дедикдән сонра Јермолај үмүмијјәтлә кичик гардашлар барәсиндә чох јаман вә гәлиз бир сөз деди. Мән кедим ону кәтирим. Садә бир адамдыр. Онунла дүзәлишмәк асандыр.

Јермолај бу «садә» адамын далынча кедиб гајыда-на гәдәр, мәним ағлыма бир фикир кәлди ки: Тулаја өзүм кетсәм, јахшы олмазмы? Әввәла, тәчрүбәм сајәсиндә Јермолаја чох да үмид едә билмәздим; бир дәфә ону лазыми шејләр алмаг үчүн шәһәрә кәндәрмишдим, сөз вермишди ки, бүтүн тапшырыгларымы бир күндә је-

¹ Ағ дахма—собасы вә түстү чыхмаға бачасы олан дахма.

ринә јетирәчәкдир; анчаг бир һәфтә јох олмуш, бүтүн пуллары ичкијә гојмуш вә араба илә кетмиш олдуғу һалда, пај-пијада гајытмышды. Икинчиси Тулада таныш бир ат дәллалы вар иди; ахсајан атын әвзинә ондан бир ат ала биләрдим.

«Мәсәлә һәлл олунду,—дејә фикирләшдим.—Өзүм кедәчәјәм: јолда да јатыб динчәлмәк олар, тарантас ратдыр».

Он беш дәгигә сонра Јермолај дахмаја кириб чығарды:

— Кәтирмишәм!

Онун ардынча, әјниндә ағ көјнәк, ајағында көј шалвар, һәсир чарыглы, сачлары ағымтыл, көзләри гыјыг, учу назик сары саггалы, узун, шишкин бурунлу вә ағзы ачыла галмыш јекәпәр бир кәндли ичәри кирди. О доғрудан да «садә» көрүнүрдү.

— Бујурун,—дејә Јермолај дилләнди,—атлары вар, өзү дә разыдыр.

— Јәгин ки, демәк ки, мән...—дејә кәндли кал бир сәслә, дили долаша-долаша, сејрәк сачларыны силкә-јә-силкәјә, әлиндә тутдуғу шапкасыны гырағыны бармаглары илә ојнада-ојнада данышмаға башлады.—Мән, демәк ки...

Сорушдум:

— Адын нәдир?

Кәндли башыны ашағы салыб санки фикрә кетди:

— Мәним адым нәдир?

— Һә, сәнин адын нәдир?

— Мәним адым, демәк ки,—Филофејдир.

— Билирсән нә вар. Филофеј гардаш, ешитмишәм ки, сәнин атларын вар. Бура үч ат кәтир, мәним тарантасыма¹ гошаг, тарантасым јүнкүлдүр. Өзүн дә мәни Тулаја апар. Инди кечә ајдынлығыдыр, јол кетмәк үчүн һава сәриндир. Јолунуз нечәдир?

— Јол? Пис дејил. Бөјүк јола гәдәр чәми ијирми верст олар. Бирчә јер вар ки, бир аз харабдыр, галаны пис дејил.

— О хараб јер һарадыр?

— Чајы кечмәли олачағыг.

Јермолај сорушду:

— Мәкәр сиз өзүнүз Тулаја кедәчәксиниз?

— Һә, өзүм кедәчәјәм.

— Һә!—дејә садиг хидмәткарым башыны силкәди.

¹ Тарантас—үстүөртүлү араба.

вә бир дә һә-ә-ә!—дејә тәкрат етди, түпүрдү вә бајыра чыхды.

Көрүнүр ки, даһа Тула сәфәри онун үчүн марағлы дејилди, бу, онун үчүн бош вә әһәмијјәтсиз бир шеј иди.

Филофејдән сорушдум:

— Јола јахшы бәләдсән?

— Нечә олар ки, јола бәләд олмајаг! Анчаг мән, демәк ки, ихтијар сизиндир, кедә билмәрәм... чүнки бирдән, бәлкә...

Мәлүм олду ки, Јермолај Филофеји кәтирәндә, она дејиб ки, о ахмаға пул верәчәјимиздән шүбһә етмәсин... Вәссалам! Филофеј, Јермолаја көрә, ахмаг олса да, тәкчә бу сөзлә кифајәтләнә билмәјиб. О мәнән ассигнасија илә чох баһа бир гијмәт—әлли манат истәди; мән дә лап ашағы бир гијмәт—он манат тәклиф етдим. Биз совдалашмаға башладыг. Филофеј әввәлчә тәрслик едирди; сонра, чәтин дә олса, јаваш-јаваш јумшалды. Бир дәгигәлијә ичәри кирән Јермолај мәни инандырмаға башлады ки, «бу ахмаг» (бир бах, сөз хошуна кәлиб һа!—дејә Филофеј јавашчадан мырылданды),—«Бу ахмаг пул һагг-һесабы билмир» вә јери кәлмишкән јадыма салды ки, ијирми ил бундан әввәл ики бөјүк јол ајрычында, ишләк бир јердә мәним анам тәрәфиндән тикдирилмиш карвансара она көрә хараба галыбмыш ки, ора тәјин едилән гоча һәјә хидмәтчиси доғрудан да пул һагг-һесабы билмирмиш, пулу сајына көрә гијмәтләндирирмиш; мәсәлән, күмүш ијирми беш гәпиклији алты мис беш гәпиклик јеринә верирмиш, өзү дә һеј сөјүш сөјүрмүш.

— Вај сәни, Филофејсән ки, Филофеј!—дејә Јермолај сәсләнди вә чыханда гапыны ачыглы чырпды.

Филофеј она һеч бир чаваб вермәди вә Филофеј адынын доғрудан да чох мүнәсиб бир ад олмадығы, һәм дә бу ада көрә адамы данламаг јерли олдуғу илә санки разы иди; анчаг әслинә бахсан, бу адын тагсыры кешиндә иди, јәгин ки, ад гојанда, ону чох да разы салмајыблармыш.

Нәһајәт ијирми маната разылашдыг. О, атлары кәтирмәјә кетди вә бир саатдан сонра бәјәндијимизи сечмәк үчүн беш ат кәтириб кәлди. Атларын јаллары вә гујруглары пыртлашыг, гарыилары ири вә тәбил кими кәркин идисә дә, анчаг јахшы атлар иди. Филофеј илә бирликдә ики гардашы да кәлмишди; бунлар әсла она бәнзәмирдиләр. Хырдача, гаракөз, инчә бурунлу олан кичик гардашлар «зирәк ушаглара» бәнзәјирдиләр, чох вә тез-тез данышырдылар. Јермолајын дедији кими «чә-

рэнләјирдиләр», анчаг бөјүк гардашларына табе идиләр.

Онлар тарантасы талварын алтындан чәкиб чыхардылар вә саат жарым онунла вә атларла әлләшдиләр: кәндир бағлары каһ бошалдыр, каһ бәрк-бәрк чәкирдиләр. Нәр ики гардаш ортаја мүтләг «гашга» адланан аты гошмаг истәјирдиләр; чүнки «о тәпәни јахшы енир», анчаг Филофеј узун јаллы аты гошмағы гәт етди; һәммин аты ортаја гошдулар.

Тарантасы гуру отла долдурдулар. Тулада јени алачағым атын бојнуна ујғунлашдырмаг лазым кәләчәјиндән, ахсајан орта атымын хамытыны да отурачағын алтына гојдулар... Филофеј тез евә кедиб, әјниндә атадангалма узун ағ ләббадә, башында узун дәјирми бир шапка вә ајағында јағланмыш узунбоғаз чәкмә, гајыдыб кәлди вә әда илә сүрүчү јериндә отурду. Мән тарантаса отуруб саата бахдым: он бирә он беш дәгигә ишләмишди. Јермолај мәнимлә һеч худаһафизләшмәди дә, о өз Валеткасыны дөјмәјә башлады. Филофеј чиловлары чәкди, чох назик бир сәслә чығырды: «Һеј балалар, һеј!» Гардашлары ики јандан сычрадылар вә јан атлары гарынларынын алтындан гамчыладылар. Тарантас јериндән тәрпәнди, дарвазадан чыхыб күчәјә дөндү. Јаллы ат һәјәтләринә сары дөнмәк истәјирди, анчаг Филофеј бир нечә гамчы вуруб, ону баша салды. Кәнддән чыхыб дүз јолла сых фындыг коллуглары арасындан кечиб кетдик.

Кечә сакит, көзәл вә јол кетмәк үчүн ән әлверишли бир кечә иди. Күләк каһ коллары хышылдадыр, будаглары тәрпәдир, каһ тамам кәсилирди; көјдә, орада-бурада һәрәкәтсиз күмүшү булудлар көрүнүрдү, ај учалмыш вә әтрафы ишыгландырмышды. Отун үстүнә узаныб јухуја кедирдим ки... бирдән «хараб јери» јадыма салдым вә дик галхдым.

— Ај Филофеј, чајы кечмәјә һәлә чохму вар?

— Чајы кечмәјә? Сәккиз верст олар.

Дүшүндүм ки: «Сәккиз версти бир саатдан тез кедә билмәрик. Нәләлик јатмаг олар».

— Ај Филофеј, јола јахшы бәләдсәнми?—дејә бир дә сорушдум.

— Нечә бәләд дејиләм? Биринчи дәфә кетмирәм ки...

Нә исә, јенә бир шеј әлавә етди, анчаг фикир вермәдим. Јухуја кетдим.

Дүз бир саат сонра ојанмаг нијјәтимә көрә дејил, гулағымын лап дибиндә зәиф дә олса, гәрибә су шаппылытысына јухудан ојандым. Башымы галдырдым...

Бу нә мө'чүзәдир? Әввәлки кими тарантасын ичиндә узанмышам, амма тарантасын әтрафы, кәнарындан јарымча аршын о јана, һәр тәрәф судур; ајын ишығында хырдача ләпәчикләр ајдынча көрүнүр. Ирәли бахдым. Филофеј башыны саллајыб, белини бүкүб, һејкәл кими сүрүчү јериндә отуруб, ондан о тәрәфә шырылдајан су үзәриндә, әјмәнин әјри хәтти, атларын башлары вә белләри көрүнүр. Бүтүн бунлар елә һәрәкәтсиз вә сакит һалдадыр ки, елә бил сәһрли бир аләмдә, әфсанәви бир рәјада көрүнүр... Бу нә ишдир? Тарантасын архасындан керн бахдым... Бәли, чајын дүз ортасында идик... саһил отуз аддым гәдәр аралыдыр!

— Филофеј!—дејә чағырдым.

— Нә вар?—дејә чаваб верди.

— Нечә нә вар? Бу нә ишдир! Биз һарадајыг?

— Чајын ичиндә.

— Чајын ичиндә олдуғумузу көрүрәм. Белә кетсә, биз бу саат батарыг. Сән чајы беләми кечирсән? Нә? Јатыбсанмы, ај Филофеј? Чаваб версәнә!

— Бир балача сәһв еләмишәм,—сүрүчү дилләнди:—демәк ки, азыб бир аз кәнар сүрмүшәм. Көзләмәк лазымдыр.

— Нечә јә'ни көзләмәк лазымдыр! Нәји көзләјәчәјик?

— Гој јаллы ат о јан-бу јана көз јетирсин. О, һансы тәрәфә дөнсә, биз дә о јана кедәчәјик.

Мән отун үстүндә дикәлдим. Ортадакы атын башы су үзәриндә тәрпәнмирди. Ајын ајдын ишығында јалныз бирчә гулағыны јавашчадан ирәли-кери ојнатдығыны көрмәк олурду.

— А киши, сәнин о орта атын јатыр ки!

— Јох,—дејә Филофеј чаваб верди,—о инди сују ијләјир.

Јенә һәр шеј сакит олду, јалныз әввәлки кими су хәффичә шырылдајырды. Мән дә һәрәкәтсиз галдым.

Ај ишығы, кечә, чај, биз дә онун ичиндә...

— О фысылдајан нәдир?—дејә Филофејдән сорушдум.

— Ому? Гамышын ичиндә өрдәк балалары... Ја да ки, иланлардыр.

Бирдән орта ат башыны јырғалады, гулагларыны шәкләди, фынхырды, һәрәкәтә кәлди.

— Еһеј-һеј-һеј!—Филофеј дәрһал вар күчү илә бағырды, јериндә дикәлди, гамчысыны ојнатды.

Тарантас һәммин саат јериндән тәрпәнди вә чајын далғасыны јара-јара, силкәләнә-силкәләнә, атылыб дү-

шәрәк ирәлиләди... Әввәлчә мәнә елә кәлди ки, даһа да дәринә кедирик, анчаг бир-ики силкинти вә батыб-чыхмадан сонра сујун сәтһи санки бирдән алчалды. Кет-кедә даһа да алчалыб, тарантас үзә чыхмаға башлады, артыг тәкәрләр, атларын гујруглары көрүндү вә алмаз кими, јох алмаз кими дејил, көј јагут кими ири су дамчыларыны ајын солғун ишығы алтында сычрада-сычрада, атлар шән вә биркә һәрәкәтлә дартыб бизи гумлу саһилә чыхардылар; онлар ишылдајан јаш ајагларыны ојнада-ојнада јолла бизи тәпәјә доғру чәкдиләр.

Фикрәмә кәлди ки, инди Филофеј дејәчәк: «Һә, көрдүнүзмү, дүз дејирдим!»—Ја да белә бир шеј. Анчаг о һеч бир сөз демәди. Буна көрә мән дә ону еһтијатсызлыгы үчүн данламағы лазым билмәдим вә отун үстүнә узаныб јенә јатмаг истәдим.

Анчаг јата билмәдим; овда јорулмадығым үчүн вә ја кечирдијим һәјәчанлы һадисә јухуму гачырдығы үчүн дејил; она көрә ки, кечдијимиз јерләр чох көзәл јерләр иди. Буралар кениш, ачыг, учсуз-бучагсыз отлу чәмәнләр иди, бурада чохлу көлмәчәләр, ноһурлар, чајлар, ахмазлар вар иди: бунларын кәнарларында сөјүд, тәнәк коллары битмишди; бу јерләр халис рус јерләри, русларын севдикләри јерләр иди: бизим гәдим рәвајәтләрдәки пәһләван чәнкавәрләр ағ су вә боз өрдәк овламаға белә јерләрә кәләрдиләр. Јол сарымтыл бир шәрид кими узанырды. Атлар раһат чапырдылар: мән көзләримиз јума билмир, бахыб ләззәт алырдым! Бүтүн бунлар ајын мүлајим ишығында, мүнтәзәм бир һәрәкәтлә јанымдан өтүб кечирди. Бу мәнзәрә һәтта Филофејә дә тә'сир етмишди.

— Бу јерләрә биздә Свјатогорев чәмәнләри дејәрләр,—о мәнә мүрачиәт етди.—Бунлардан сонра Великокнјаз чәмәнләри кәләчәк. Бүтүн Русијада белә көзәл чәмәнләр јохдур... Чох, чох көзәл јерләрдир!—Ортадакы ат фынхырды вә силкинди...—Аллаһ көмәјин олсун!.. Филофеј ағыр-ағыр алчагдан әләвә етди.—Јаман көзәл јерләрдир!—дејә о тәкрар едиб, көксүнү өтүрдү вә бәркдән боғазыны арытлады.—Тезликлә от бичини башлана чаг. Бурдан о гәдәр от јығачаглар ки, гијамәт! Һәлә ахмазларда боллуча балыг да вар, елә чапаг балыглары вар ки!.. Сөзүн гысасы: је, ләззәт ал!

Бирдән әлини галдырды.

—Аһа! Бир бах! Кәлдә о вағ гушудур, нәдир? Мәкәр о кечәләр дә балыг тутур? Јох һа, будагмыш, гуш дејилмиш. Көзүм ала-була көрүр. Ај адамы алдадыр.

Беләликлә, биз хејли јол кетдик... Нәһајәт чәмәнлик-

ләр гуртарды, кичик мешәләр, шумланмыш јерләр көрүндү. Јолдан кәнарда бир кәнддән ики-үч ишыг көз гырпмагда иди. Бөјүк јола чәми беш верст гәдәр галмышды. Мәни јуху апарды.

Јенә дә өзүм ојандым. Бу дәфә мәни Филофејин сәси ојатды.

— Аға... ај аға!

Мән јеримдә дикәлдим. Тарантас бөјүк јолун тән ортасында дүз бир јердә дурмушду. Филофеј отурдуғу јердән дөнүб үзүнү мәнә чевирмиш, көзләрини кениш ачмышды (мән һәтта тәәччүб етдим, онун көзләринин белә ири олдуғуну тәсәввүр етмирдим), мә'налы-мә'налы вә әсрарәнкиз бир әда илә мәнә пычылдады:

— Таггылты кәлир!.. Таггылты!

— Нә дејирсән?

— Дејирәм таггылты кәлир! Әјилин, бир гулаг асын. Ешидирсинизми?

Мән башымы тарантасдан чыхарыб нәфәсими гысдым, доғрудан да, һардаса узаглардан, архамыздан һәрләнән тәкәр сәсинә бәнзәр зәиф, гырыг-гырыг бир таггылты кәлирди.

— Ешидирсинизми?—дејә Филофеј тәкрар етди.

— Һә,—дејә чаваб вердим.—Бир араба кәлир...

— Бәс ешитмирсиниз... бах! Одур һа... зынгыров... Фит сәси дә кәлир... Ешидирсиниз? Шапканызы чыхарын... Јахшы ешидирсиниз?

Мән шапкамы чыхармадым, анчаг диггәтлә гулаг асдым.

— Һә, һә... ола биләр. Јахшы, бу нә демәкдир ки?

Филофеј үзүнү атлара тәрәф чевирди.

— Араба чапыр... Өзү дә јүнкүлдүр, чархлары дәмидир,—дејә о даныша-даныша чиловлары әлине алды.—Аға, бу кәләләр дүз адамлар дејил. Ахы бурда, Тула јахынларында дәләдуз адамлар чох слур.

— Бош сөздүр! Һардан билирсән ки, бу кәләләр дүз адам дејил?

— Дүз сөзүмдүр. Зынгрәвлу... бош араба... бәс ким ола чаг?

— Јахшы, Тулаја чохму галыб?

— Бир он беш верст олар, бу јахында һеч бир евешик дә јохдур.

— Елә исә, тез ол, сүр, нијә ләнкијирсән?

Филофеј гамчысыны галдырды вә тарантас јенә чапды.

Һәр нә гәдәр Филофејин дедикләринә инанмырдымса да, анчаг даһа јата билмәдим.—Јахшы, бирдән доғру-

дан да о дејән олса, нечә олсун? Ичимдә нараһатедичи бир һисс ојанды. Эввәлчә узанмышдым, индисә, дуруб тарантасын ичиндә отурдум, әтрафа көз кәздирмәјә башладым. Мән јатдығым мүддәтдә көјә јүнкүлчә думан кәлмишди. Думан јүксәкдә иди; ај түстү ичинә далмыш кими ағ бир ләкә һалында онун ичиндә асылыб галмышды. Ашағылар сечилридисә дә, галан һәр шеј тутгунлашмыш вә бир-биринә гарышмышды. Әтраф алчаг, кәсаләтли јерләр: бир-бири ардынча узанан чөлләр, орда-бурда азачыг коллар, дәрәләр, јенә чөлләрдән ибарәт иди, бир чох јерләр шумланмышды, сејрәк-сејрәк алаг отлары да көрүнүрдү. Һәр тәрәф бомбош, өлү! Һеч олмаса бир билдирчин өтә иди.

Јарым саата гәдәр јол кетдик. Филофеј тез-тез гамчысыны һәрләјир, додаглары илә мушгурурду, анчаг нә мән, нә дә о бир кәлмә дә данышмырдыг. Биз бир дикә галхмаға башладыг... Филофеј атлары сахлады вә һәмин саат дилләнди:

— Таггылты кәлир, аға... таггылты!

Мән јенә башымы тарантасдан чыхардым, анчаг араба тәкәринин таггылтысы, адамларын фит сәсләри, зынгыровларын чинкилтиси вә һәтта ат ајагларынын таппылтысы; һәлә узаглардан да олса, елә ајдын ешидилирди ки, тарантасын ичиндән башымы чыхармасам да ешидә биләрдим; һәтта нәғмә вә күлүш сәсләри дә ешидән кими олдум. Дүздүр, күләк онлар тәрәфдән әсирди, анчаг шүбһә јох иди ки, бу мәчһул јолчулар бизә бир, бәлкә һәлә ики верст дә јахынлашмышдылар.

Биз Филофеј илә бир-биримизә бахдыг,—о, јалныз шапкасыны пејсәриндән алнынын үстүнә басды вә һәмин саат чиловлара сары әјилиб, атлары гамчыламаға башлады. Атлар дәрднала чапдылар, анчаг узун мүддәт белә кедә билмәјиб, јенә јортмаға башладылар. Филофеј онлары гамчыламагда иди. Ахы гачыб гуртармаг лазым иди!

Эввәлчә Филофејин шүбһәләринә шәрик олмадығым һалда, билмирәм нәдәнсә, бу дәфә бирдән-бирә бу гәнаәтә кәлдим ки, далымызча дүшәнләр, доғрудан да, надүрүст адамлардыр...

Јени һеч бир шеј ешитмәмишдим: һәмин зынгыров сәсләри, һәмин бош араба таггылтысы, һәмин фит сәсләри, һәмин гармагарышыг һәнирти... Анчаг инди һеч бир шүбһәм галмамышды. Филофеј сәһв едә билмәзди!

Бир ијирми дәгигә дә кечди... Бу ијирми дәгигәнин ахырында өз тарантасымызын таггылты вә курултуеу

арасындан даһа башга таггылты вә курулту да ешидилмәкдә иди...

— Дајан, Филофеј,—дејә мән сәсләндим,—һамысы бирдир, нә олачагса, олачаг!

Филофеј горха-горха атлары сахлады. Атлар динчәләчәкләринә севинирмиш кими, о саат дурдулар.

Вај дәдә! Зынгыров сәсләри лап архамыздан кәлир, араба бәрк таггылдајыр, адамлар фит верир, охујур, бағырырлар, атлар фынхыра-фынхыра ајагларыны јерә дөјүрләр.

Кәлиб чатдылар!

— Би-и-да!—дејә Филофеј ағыр-ағыр, јавашчадан сәсләнди вә горха-горха мушгуруб, атлары сүрмәјә башлады. Анчаг һәмин анда бирдән нә исә гопуб дүшүрмүш кими курулдады вә үч гывраг ат гошулмуш јырғаланан јекә бир араба гасырға кими бизи өтүб кечди вә о саатда ағыр-ағыр кетмәјә башлајыб, јолумузу кәсди.

— Лап гулдур һәрәкәтидир,—Филофеј пычылдады.

Доғрусу, үрәјим гопду... Кәркин бир һалда, думан пәрделәмиш ај ишығында алагаранлыға бахмаға башладым. Гаршымыздакы арабада,—әјинләриндә јахалары ачыг көјнәк вә чухалар олан алтыја гәдәр адам јары узанмыш, јары отурмуш вәзијјәтдә идиләр: икисинин башында шапка јох иди; узунбоғаз чәкмәли јекә ајаглар арабанын мәнәччәрләри арасындан чыхыб салланмыш, голлар бош-бошуна ениб-галхырды... бәдәнләр силкәләнирди... Ајдын бир шеј иди ки, һамысы кефли иди. Бәзиләри ағызларына кәләни данышырдылар: бири чох кәскин вә ајдын фит верир, о бири сөјүш сөјүрдү. Сүрүчү јериндә әјниндә јарымкүрк олан јекәпәр бир адам отуруб, атлары сүрүрдү. Бизә һеч фикир вермирләрмиш кими, арабаны ағыр-ағыр сүрүб кедирдиләр.

Чарә нә иди? Биз дә, истәр-истәмәз, онларын ардынча ағыр-ағыр сүрүб кедирдик...

Бу сајагла дөрддә бир верстә гәдәр јол кетдик. Бу интизар чох әзијјәтли иди... хилас олмаға, өзүмүзү мүдафиә етмәјә имкан јох иди!.. Онлар алты нәфәр идиләр, мәним јанымда исә, һеч дәјәнәк дә јох иди! Керијәми гајыдаг? Онлар һәмин саат архамыздан говуб чатачагдылар. Жуковскинин бу ше'ри јадыма дүшдү (фелдмаршал Коменскинин өлдүрүлмәсиндән данышан јери):

Ганичән гулдурун мөл'ун балтасы...

Бәлкә дә кирли бир кәндири боғазымыза салыб, арха атачаглар... тәләјә дүшмүш довшан кими, орадача хырылдаја-хырылдаја, чырпына-чырпына галачағыг...

Еһ, ишләр харабдыр!

Онлар исә, әввәлки кими, бизә һеч фикир вермәдән ағыр-ағыр кедирдиләр.

— Филофеј,—дејә пычылдадым,—сағ тәрәфдән сүр, куја јанларындан өтүб кечирсән.

Филофеј атлары саға сүрдү... анчаг онлар да һәмин саат саға бурулдулар... өтүб кечмәк мүмкүн олмады.

Филофеј бир дә тәчрүбә етди: сола сүрдү... Јенә дә арабаны өтүб кечмәјә јол вермәдиләр. Һәтта күлүшдүләр дә. Демәли ки, бизи бурахмырдылар.

— Лап гулдурдурлар ки вар,—дејә Филофеј башыны чижинин үстүндән чевириб пычылдады.

— Бәс нәји көзләјирләр?—мән дә пычылты илә сорушдум.

— Одур һа, габагда бир дәрә вар, чајын үстүндән дә бир көрпү... орда ишимизи битирәчәкләр! Онлар һәмишә белә едирләр... Көрпүләрин јанында... Ишимиз битди, ај аға!—дејә о көксүнү өтүрүб әлавә етди:—Чәтин бизи сағ бурахарлар; чүнки кәрәк изи аздыралар. Бирчә шејә һејфим кәлир ки, атларым әлдән кетди, гардашларыма да гисмәт олмајачаг.

Белә бир дәгигәдә Филофејин һәлә өз атларынын гејдинә галмасына тәәччүб едәрдим, анчаг доғрусун, өзүм дә тәәччүб едәчәк бир һалда дејилдим... Доғрудан да көрәсән өлдүрәчәкләрми?—дејә дүшүнүрдүм:—Ахы нијә? Нәјим варса, онлара верәрәм.

Көрпү исә, кет-кедә јахынлашыр вә ајдынча көрүнүрдү.

Бирдән кәскин бир һајгырты гопду, гаршымыздакы араба көјә учан кими сүр'әтлә һәрәкәт етди вә көрпүјә чатараг, јолдан бир аз кәнарда јерә мыхланмыш кими дајанды. Үрәјим лап јериндән гопду.

— Ахы, Филофеј гардаш,—дејә мән дилләндим,—дүз өлүмә доғру кедирик. Сәнин һәлакына баис олдумса, мәни бағышла...

— Сәнин нә тагсырын вар, ај аға! Адамын алнына нә јазылыбса, о олачаг! А јаллы атым, еј садиг атым,—Филофеј ортадакы атла дәрдләшмәјә башлады:—кет гардаш, ирәли! Ахырынчы гуллуғуну да баша чатдыр! Һамысы бирдир... Аллаһ, сән өзүн көмәк ол!..

О, атлары јортма сүрдү.

Көрпүјә вә һәрәкәтсиз, горхунч арабаја јахынлашамаға башладыг. Орада, санки гәсдән һамы сусмушду. Һеч бир сәс-сәмир чыхмырды! Нагга балыг, гызыл гуш, һәр бир јыртычы һејван ова јахынлашанда, беләчә сусур. Арабаја јанашдыг... Бирдән, әјниндә јарымкүрк

олан јекәпәр адам арабадан атылыб, дүз бизә сары кәлди.

О, Филофејә һеч бир сөз демәди, анчаг Филофеј өзү һәмин саат чиловлары чәкди... Тарантас дурду.

Јекәпәр адам һәр ики әлини гапыја дајајыб сачлары дағыныг олан башыны ичәри узатды вә дишләрини ағарда-ағарда, сакит сәслә вә фабрик фәһләләри ләһчәсилә бу сөzlәри деди:

— Һөрмәтли чәнаб, биз шәрәфли бир гонаглыгдан, тојдан кәлирик, бизим гочаглардан бирини евләндирмишик; нечә лазымды, раһат еләмишик; бизим ушаглар һамысы чавандыр, башлары аловлудур, хејли ичмишик, амма тәзәдән ичмәк үчүн пулумуз јохдур. Мәрһәмәт едиб, бизә бир азачыг пул верәрсинизми, елә олсун ки, һәрәмизә бир јарым шүшә араға бәс еләсин? Сизин сағлығыныза ичиб, чәнабынызы јад едәрик. Мәрһәмәт бујурмасаныз да, хаһиш едирик ачығыныз тутмасын!

«Бу нә демәкдир?»—дүшүндүм:—«Истеһзамы? Мәни әлә салырлар?»

Јекәпәр башыны ашағы салыб дурурду. Һәмин анда ај булуддан чыхыб, онун үзүнү ишыгландырды. Додаглары да, көзләри дә күлүмсәјирди. Һеч бир тәһдид әләмәти јох иди... јалныз еһтијат едән кими көрүнүрдү, дишләри ағаппаг вә ири иди...

— Мәмнунијјәтлә верәрәм... бујурун...—дејә гәләсик чаваб вериб, пул кисәми чибимдән чыхардым, орадан ики манатлыг көтүрүб она узатдым. О вахтлар Русијада һәлә күмүш пул ишләнмирди.—Будур, кифајәт едәрсә...

— Чох тәшәккүр едирик!—дејә јекәпәр адам солдатсајағы јоғун сәслә дилләнди. Онун јоғун бармаглары бир анда бүтүн пул кисәсини дејил, јалныз о ики манаты әлимдән гапды.—Чох-чох тәшәккүр едирик!—дејә о, сачларыны силкәләјиб арабаја сары јүјүрдү вә чығырды:

— Ушаглар, јол өтән чәнаб бизә ики манат бағышлајыр!..

Һамысы бирдән сәс-сәсә вериб күлүшдүләр, чығырышдылар... Јекәпәр адам атылыб сүрүчү јеринә минди...

— Саламат галын!

Буну дејиб јох олдулар. Атлар јерләриндән гопду, араба курулту илә тәпәјә дырманды, сонра јери көјдән ајыран тутгун хәтдә заһир олду, јырғаланды вә көздән итди.

Даһа нә таггылты, нә чығырты, нә дә зынгыров сәси ешидилирди...

Этрафа өлү бир сүкут чөкдү.

Филофеј илә мән бирдән-бирә өзүмүзә кәлә билмә-дик.

— Вај сәни, лотунун бири!..—дејә нәһәјәт Филофеј дилләнди вә шапкасыны чыхарыб, хач вурмаға башлады.—Лап доғрудан лоту оғланмыш!—дејә о, севинмиш бир һалда үзүнү мәнә чевирди.—Көрүнүр чох јахшы адаммыш, дүзү. Но-но-но, балалар! Тәрпәнин көрәк! Саламат галачагысыыз. Намымыз саламат галдыг! Ахы бизә јол вермәјән о иди, атлары сүрән о өзү иди. Јаман лоту оғланмыш!—Еһеј-һеј-һеј! Аллаһ аманында-а!..

Мән динмирдим, анчаг мәним дә үрәјим ачылмышды. Саламат галдыг!—дејә өз-өзүмә тәкрат етдим вә отун үстүнә узандым.—Учузча гуртардыг!

Һәтта Жуковскинин ше'рини хатырладығым үчүн, бир аз утандым да.

Бирдән башыма бир фикир кәлди:

— Филофеј!

— Нә вар?

— Сән евлисәнми?

— Евлијәм.

— Ушагларын вармы?

— Ушагларым да вар.

— Бәс нијә һеч онлары јадына салмадын? Атлара һејфсиләндин, бәс арвадын, ушагларын?

— Онлара нә һејфсиләнмәк? Ахы оғруларын әлине онлар дүшмәмишдиләр ки. Амма, онлар һәмишә јадымда идиләр, инди дә јадымдадырлар... Валлаһ...—дејә Филофеј бир аз сусду.—Бәлкә аллаһын елә онлара көрә бизә рәһми кәлди.

— Бәлкә бунлар һеч гулдур дејилдиләр.

— Ким билир? Өзкәнин үрәјиндән хәбәр тутмаг олармы? Өзкә үрәји, мә'лумдур ки, гаранлыг бир шејдир. Аллаһа үмид оlanda, һәмишә хејир кәләр... Јох... мән күлфәтими һәмишә... һә-һә-һә, балалар, аллаһ аманында!..

Биз Тулаја јахынлашанда, һава тамамилә ишыглашмышды. Мән јухулујдум...

— Ај аға,—дејә бирдән Филофеј мәни чағырды,—бир бахын, одур һа, онларын арабасы мејхананын габағында дуруб...

Мән башымы галдырдым... дүз дејирди, онлар идиләр, араба да, атлар да онларынки иди. Бирдән, әјниндә јарымкүрк олан јекәпәр адам мејхананын гапысы ағ-

зында көрүндү.—Чәнаб!—дејә чығырараг о, шапкасыны јелләди,—сизин пулунуза ичирик! Ај сүрүчү,—дејә о башы илә Филофеј сары ишарә етди,—јәгин горхуја дүшүбсәнмиш, һә?

— Нә әһли-кеф адамдыр,—дејә Филофеј мејханадан ијирми сажән гәдәр араландыгдан сонра дилләнди.

Ахыр кәлиб Тулаја чатдыг. Сачма, чај, шәраб, һәтта ат дәллалындан ат да алдым. Күнорта вахты кери гајытдыг. Биринчи дәфә архамыздан таггылты ешитдијимиз јерә кәлиб чатанда—Тулада ичиб дәмләндијинә көрә, инди дили ачылмыш Филофеј мәнә нағыл да сөјләмәјә башламышды,—һәмин јерә чатанда, Филофеј бирдән күлмәјә башлады.

— Јадындадырмы, ај аға, мән сәнә һеј дејирдим: таггылты кәлир... таггылты кәлир—таггылты?..

О бир нечә дәфә голајланыб голларыны атды... Көрүнүр бу сөз она чох хош кәлмишди.

Һәмин ахшам кәндә гајытдыг.

Башымыза кәлән әһвалаты Јермолаја данышдым. Ајыг олдуғундан, һеч һалымыза јандығыны ифадә едән бир сөз сөјләмәди, бизә үрәји јанырды, јахуд мазәммәт едирди, зәннимчә буну һеч өзү дә баша дүшмәјәрәк, јалныз гәрибә бир әда илә күлүмсәјирди. Анчаг ики күн сонра, севинмиш бир һалда мәнә хәбәр верди ки, бизим Филофеј илә Тулаја кетдијимиз һәмин кечә, һәмин о јолда бир тачири сојуб өлдүрүбләр. Әввәл бу хәбәрә инанмадым, анчаг сонра инанмалы олдум; иши јохлајыб, истинтаг етмәјә кәлмиш јасовул бу хәбәрин доғру олдуғуну тәсдиг етди. Көрәсән бизим икидләр һәмин бу «тојдан»мы кәлирмишләр, көрәсән, јекәпәр зарафатчынын дедији кими бу «гочағы»мы «раһат» едибләрмиш? Филофејкилин кәндиндә беш күн дә галдым. Она һәр дәфә раст кәләндә, дејәрдим ки: һә, таггылты кәлирми?

О да һәр дәфә:

— Әһли-кеф адам иди,—дејә чаваб верәр, өзү дә күләрди.

МЕШӘ ВӘ ДҮЗ

...Ону чәзб еләјәрди керијә, кәндә сары,
Ора ки: көлкә салыб чөкә ағачлыглары;
Иичи чичәкләринини әтри кәлир дојунча.
Чәркә-чәркә сөјүдләр дүзүлүб чај бојунча.
Палыд бојланыб көјә, бәрәкәтли зәмидән
Хош гоһусуну јајыр чәтәнәјлә кичиткән.
Кениш, учсуз-бучагсыз чөлдүр, дүзәндир һәр јан,
Мәхмәр кими гаралыр торпаглар, һара бахсан.
Човдар зәмиләридир һәр тәрәф, көзәл, көјчәк.
Ағыр-ағыр тәрнәшир, далгаланыр дәниз тәк.
Ағаппаг, јумру-јумру булутлар арасындан
Алмаз шүаларыны сачыр јерә асман...
Нә көзәлдир бу јерләр...

(Јандырылмыш бир поемадан).

Мәним «Гејдләрим» бәлкә артыг охучуну дарыхдырмышдыр; чап етдирдијим парчаларла кифајәтләнәчәјими вәд етмәклә, ону тәскин етмәјә тәләсирәм; анчаг охучумдан ајрыларкән, ов барәсиндә бир нечә сөз демәјә билмәрәм.

Кечмишдә дејилдији кими, түфәнк вә тула илә ов, өзү-өзлүјүндә, fürsich¹ чох көзәл шејдир, анчаг тутаг ки,

¹ Өзү-өзлүјүндә (алманча).

сиз анадан овчу доғулмамысыныз, лакин һәр һалда тәбиәти вә азадлығы севирсиниз, демәли ки, сиз овчулара гибтә етмәјә билмәзсиниз... Динләјин:

Мәсәлән, баһарда шәфәг сөкмәдән әввәл чөлә чымағын нә гәдәр фәрәһли олдуғуну билирсинизми? Сиз артырмаја чыхырсыныз... Тутгун боз сәмада, ора-бурада улдузлар сајрышыр, арабир кичик далғаларла рүтүбәтли бир меһ әсир; кечәнин ајдын олмајан, тәмкинли пычылтысы ешидилир; көлкәләрә гәрг олмуш ағачлар хәфиф-хәфиф хышылдајыр. Арабаја халча салыр, ичиндә самовар олан јешији дә ајаг алтына јерләшдирирләр. Јан атлар бүзүшүр, фынхырыр вә әдалы бир һалда ајагларыны көтүрүб-гојурлар. Јухудан јеничә ојанмыш бир чүт ағаппаг газ, сакит-сакит, ағыр-ағыр јолдан кечиб кедир. Чәпәрин о үзүндә, бағын ичиндә гаровулчу раһат-раһат хорулдајыр. Донуб галмыш һавада һәр бир сәс санки дајаныр, кечиб кетмир. Арабаја минирсиниз, атлар һәмин саат һәрәкәт едир, араба бәркдән таггылдајыр. Тәпәдән сағ тәрәфә, килсәнин јанындан, бәндин үстүндән өтүб кечирсиниз... Көлдән јаваш-јаваш думан галхыр. Азачыг үшүјүрсүнүз, шинелин јахасыны үзүнүзә галдырырсыныз; сизи мүркү басыр. Атлар ајагларыны көлмәчәләрдә шаппылдада-шаппылдада јеријир, сүрүчү фит чалыр. Дөрд верст гәдәр јол кедирсиниз... Көјүн кәнары гызарыр. Ағчаговаг ағачларындакы долашалар ојаныр вә јөндәмсиз бир һалда учушур; тутгун көрүнән тајалар әтрафында сәрчәләр чивилдәшир, һава ишыгланыр, јол даһа ајдын сечилир, көјүн үзү ачылыр, булудлар ағарыр, зәмиләр јашыллашыр. Дахмаларда јанан тилишкәләрин гырмызы ишыгы көрүнүр, дарвазаларын ардындан јухулу сәсләр кәлир. Шәфәг кетдикчә аловланыр, көј үзүнә зәррин золаглар јајылыр, дәрәләрдән думан галхыр; торағајлар чинкилти сәсләрлә өтүшүр, сәһәр нәсими әсир вә гыпгырмызы күнәш јаваш-јаваш учалыр. Ишыг сел кими ахышыр, үрәјиниз гуш кими чырпыныр. Һәр тәрәф тәрәвәтли, шән вә хошдур! Көз ишләдикчә узаглар көрүнүр. Одур, мешәнин ардында бир кәнд, узагда килсәси ағаран башга бир кәнд, тәпәдә ағчаговаг ағачларындан ибарәт бир мешәчик, онун ардынча кетдијиниз көл көрүнүр... Тез олун, атлар, тез олун! Атлар ити аддымларла чапараг кедир... Чох јох, үч верст гәдәр галыр. Күнәш сүр'әтлә учалыр; көј үзү тәртәмиздир... Һава чох көзәл олачаг. Кәнддән чыхан бир сүрү сизә тәрәф кәлир. Тәпәјә галхырсыныз... Нә көзәл мәнзәрә! Чај гыврыла-гыврыла ахыр он верст гәдәр узагларда, думанлар ичиндә тутгун бир һал-

да көмкөј көрүнүр; онун ардындан су кими јашыл көрүнөн чэмэнләр, чэмэнлөрдөн о јана јасты тәпәләр; узагда көлүн үзәриндә исә, гыз гушлары өтүшә-өтүшә батаглыг үзәриндә дөврә вурур, һаваја јајылмыш ислаг бир парылты арасындан узаглар ап-ајдын көрүнүр... јајда белә олмур. Баһарын тәрәвәтли нәфәсини дујан инсанын бүтүн бәдәни нә гәдәр бәркијир, көксү нә гәдәр азад нәфәс алып, бүтүн үзвләри нә гәдәр чевик һәрәкәт едир!..

Һәлә јајда, ијул сәһәри! Шәфәг заманы коллар арасында кәзишмәнин ләззәтини овчудан башга ким дуја биләр? Ајагларыныз, шеһ дүшүб ағармыш отлары арасында јашыл бир хәтт һалында изләр бурахыр. Ислаг бир колу аралајырсыныз—кечәнин орада топланыб галмыш илыг гохусу үзүнүзә вурур. Бүтүн һаваја тәрәвәтли түнд јовшан гохусу, ширин гарабашаг вә јонча әтри һопмушдур; узагларда дивар кими учалан палыд мешәси күнүн алтында гызарыб ишылдајыр; һәлә сәриндир, амма артыг истинин јахынлашдығы һисс олунур. Раји-һәләрин чоһлуғундан адам хумарланыб мәст олур. Коллары учу-бучағы јохдур... Узагларда, орда-бурда јетишмәкдә олан човдар саралыр, енсиз гарабашаг зәми-ләри золаг-золаг гызарыр. Будур, араба чырылтысы кәлир, бир кәндли арабаны ағыр аддымларла сүрүб јахынлашыр, әввәлчә атлары көлкәјә чәкир... Онунла саламлашыб узаглашырсыныз; арханыздан дәрјазын чинкилтили сәсини ешидирсиниз. Күн кет-кедә учалыр. От сүр'әтлә гурујур. Артыг исти дүшүр. Бир-ики саат да кечир... Көјүн кәнарлары гаралыр; һәрәкәтсиз һава јандырычы бир бүркү јајыр. Бичинчидән сорушурсунуз: «А гардаш, һарада бир аз су ичмәк олар?»—«Одур һа, о дәрәдә гују вар». Јапышган отларла һөрүлмүш галын фындыг коллары арасы илә кечиб, дәрәнин дибинә енисиниз. Дүздүр; учурумун лап дибиндә бир булаг кизләнмишдир. Бир палыд колу пәнчәли будагларыны ачкөзлүклә сујун үстүнә кәрмишдир. Сујун мәхмәр кими хырда јосун басмыш дибиндән, ири-ири күмүшү говуглар үзә чыхыб пыггылдашыр. Үзүгојлу јерә узаныб, дојунча судан ичир, даһа һәрәкәт етмәјә тәнбәлләширсиниз. Көлкәдә, әтирли, рүтубәтли һава илә тәнәффүс едирсиниз; нә гәдәр хошдур! Гаршыныздакы коллар күнәшдән гызыр, санки саралырлар. Бәс бу нәдир? Бирдән күләк гопур; әтрафда һава чалханыр. Көрәсән шимшәкдирми? Дәрәдән чыхырсыныз... Үфүгдәки о гургушун кими золаг нәдир? Бүркүмү гатылашыр? Булудму кәлир?.. Бирдән зәиф бир шимшәк чахыр... Аһа, ту-

фан јахынлашыр! Әтрафа һәлә күнәш парлаг ишыг сачыр; һәлә ов етмәк олар. Анчаг булуд кетдикчә артыр: өн кәнары гол кими узаныр, тағ кими әјилир. Бирдән от да, коллар да һәр шеј гаралыр... Тез ол! Одур һа, бир от анбары көрүнүр... тез ол! Гачараг ора кирирсиниз... Јағыш, нә јағыш! Шимшәкләр дурмадан чахыр! Ора-бурадан дамын күләши арасындан әтирли гуру от үзәринә су дамыр... Анчаг, будур, күнәш јенә көрүндү, туфан кечди. Бајыра чыхырсыныз. Аман аллаһ, әтрафда һәр шеј нечә дә пар-пар парылдашыр, һава нә гәдәр тәрәвәтлидир, нә көзәл чијәләк, көбәләк гохусу кәлир!..

Ахшам јахынлашыр. Гүруб шәфәгләри бир јанғын һалыны алыб, көјүн јарысыны бүрүјүр. Күнәш батыр. Һава јахында шүшә кими шәффафдыр; узаглара санки һәрарәтли көрүнөн хәфиф бир думан чөкүр. Бир аз әввәл әримиш гызыла гәрг олмуш талалара, шеһ илә бәрәбәр гырмызы бир парылты гонур; ағачлардан, коллардан, от тајаларындан көлкәләр узаныр... Күнәш батды, гүрубун атәш дәнизиндә доған бир улдуз титрәјир... Сонра гүрубун рәнкләри солур; сәма көј бир рәнк алып; ајры-ајры көлкәләр јох олур, һаваја гаранлыг чөкүр. Евә, кәндә, кечәләјәчәјиниз дахмаја гајытмаг вахтыдыр. Түфәнки чијнинизә салыб, јорғун олдуғунуза бахмаја-раг, сүр'әтлә кедирсиниз... Кечә јахынлашыр. Артыг ијирми аддым ирәли көрүнмүр. Тулалар гаранлыгда зорла сечилир. Одур, гара коллары үзәриндә көјүн кәнары тутгун һалда көрүнүр... Бу нәдир? Јанғынмы?..—Јох, ај доғур. Будур, ашағыда, сағда артыг кәнди ишыглары көз гырпыр... Будур, нәһајәт бу да сизин дахманыз. Пәнчәрәдән, ағ сүфрә салынмыш столу, јанан шамы, ахшам јемәјини көрүрсүнүз...

Кан да белә олур ки, миник арабасыны гошдуруб мешәјә чөлтојуғу овуна кедирсән. Дивар кими уча човдар әкинләри арасы илә, дар чығырла кечиб кетмәк нә гәдәр хошдур. Сүнбүлләр хәфиф-хәфиф үзүнүзә тохунур, пејгәмбәр чичәкләри ајагларыныза долашыр, әтрафда билдирчинләр өтүшүр, ат тәнбәл бир јортма илә јеријир. Мешәјә јетиширсиниз. Көлкә вә сүкут. Башынызын үстүндә уча ағчаговаг ағачлары пычылдашырлар. Тоз ағачларынын салланан будаглары һәрәкәтсиз кимидир; јекә бир палыд көзәл бир чөкә ағачынын јанында бир пәһләван вугары илә дурмушдур. Үстүнә көлкәләр сәпәләнмиш јашыл бир јол илә кедирсиниз. Ири, сары милчәкләр зәррин һавада һәрәкәтсиз асылыб дурур вә бирдән учуб кедирләр. Көлкәдә ағаран, күнүн габағында гаралан хырда милчәкләр сүтун һалында бу-

рула-бурула учушур; гушлар сакит-сакит өтүшүр. Бирэ-битдэн гушунун чивилтиси мө'сум чэрэнчи бир шәнлик кими сәсләнир; бу сәс, инчи күлү гохусуна жарашыр. Сонра мешәнин ичәрисинә, даһа дәринликләринә далыр-сыныз... Мешә сусур... Адамын үрәжинә анлашылмаз бир сүкут чөкүр; әтраф јухулу бир сакитликдир. Бирдән күлөк гопур, ағачларын зирвәси далғалар кими шарылты гопарыр. Кечән илдән галма гаралмыш жарпаглар арасында орада-бурада уча отлар битмишдир. Көбөлөкләр ајры-ајры өз папаглары алтында дурмушдулар. Бирдән ағ бир довшан галхыб гачыр, тула бәркдән һүрә-һүрә онун ардынча јүјүрүр.

Һәмин бу мешә пајызын ахырларында, чиликбурунлар учуб кәлдији заман, нә гәдәр көзәл олур! Бу гушлар мешәнин галын јерләриндә олмурлар. Онлары талаларын кәнарларында ахтармаг лазымдыр. Нә күлөк вар, нә күнәш, нә ишыг, нә кәлкә, нә һәрәкәт, нә сәс-сәмир... Јумшаг һаваја шәраб гохусуна бәнзәр бир пајыз гохусу јајылмышдыр; узагда саралмыш чөлләрин үстүнә хәфиф думан чөкмүшдүр. Ағачларын чылпаг боз будаглары арасындан сәма ағарыр; тәк-тәк көрүнән чөкә ағачларында ахырынчы гызылы жарпаглар нәзәрә чарпыр. Рүтубәтли торпаг ајаг алтында ениб-галхыр; уча, гуру, назик отлар әсла тәрпәнмир, рәнки солмуш отларын узун саплаглары ишылдашыр. Көкс динч нәфәс алып, гәлби исә гәрибә бир һәјәчан бүрүјүр. Тала бојунча кедиб тулаја көз јетирирсән, — бу заман өлү вә дири әзиз сималарын сурәтләри јадына дүшүр, чохдан унудулмуш хатирәләр көзләнилмәдән ојаныр, хәјал бир гуш кими ганадланыр, һәр бир шеј көз өнүндә ајдын чаңланыб һәрәкәтә кәлир. Үрәк каһ титрәјиб чырпыныр, еһтирасла ирәли атылыр, каһ да хатирәләр ичәрисиндә гәрг олуб галыр. Бүтүн һәјат бир јумаг кими јүнкүл вә асанча ачылыб төкүлүр. Инсан бүтүн өз кечмишинә, бүтүн дүјгуларына, гүввәтинә, бүтүн гәлбинә һаким олур. Әтрафда һеч бир шеј она мане олмур—нә күнәш вар, нә күлөк, нә сәс-сәмир...

Һәлә ајдын, бир аз сојуг, сүбһ тездән шахталы олан пајыз күнү... о заман ки, тоз ағачы әфсанәви бир ағач кими башдан-баша гызылы рәнкә бүрүнүб, солғун мави сәма алтында көзәл көркәмилә дајанмышдыр; алчагда кәзишән күнәш даһа гыздырмырса да, анчаг јајда олдуғундан да артыг парлајыр; кичик бир чөкә мешәси, чылпаг дурмагдан хошланырмыш кими, шәффаф бир ишылты илә парылдајыр, һәлә дәрәләрин дибиндә гыров ағарыр, хәфиф күлөк жарпаглары јавашча-јавашча хы-

шылдадыр; чајын көј далғалары итәләшә-итәләшә суда үзән газ вә өрдәкләри ағыр-ағыр јырғалајыр; узагда, сөјүдләр арасындан јарысы көрүнән дәјирман таггылдајыр, ишыглы һавада парылдашан көјәрчинләр сүр'әтлә онун үзәриндә дөврә вуруб һәрләнирләр...

Овчуларын хошуна кәлмәјән думанлы јај күнләри дә көзәлдир. Белә күнләрдә гуш вурмаг мүмкүн дејил: гуш ајағынызын алтындан пырылдајыб галхан кими, һәрәкәтсиз думанын ағымтыл тораны ичиндә көздән итиб јох олур. Анчаг әтраф нечә дә сакитдир! Һәр шеј ојанмыш, лакин сусур. Бир ағачын јанындан кечирсиниз, о хышылдамыр, санки назланыр. Һаваја јајылмыш зәриф бухар арасындан гаршысында узун бир золаг гаралыр. Ону јахында олан бир мешә күман едирсиниз; јахынлашдыгда, мешә дејил, мәрздә битмиш бир чәркә уча јовшанлыг олдуғуну көрүрсүнүз. Башынызын үстү, әтрафыныз бүтүн думандыр... Анчаг бирдән јавашча күлөк әсир, сејрәкләшән, санки түстү кими јајылыб дағылан бухар арасындан солғун мави сәманын бир парчасы тутгун бир һалда заһир олур; бирдән зәррин сары шөләләри ашкара чыхыб сел кими ахышыр, чөлләрә јајылыр, мешәјә әкс едир,—јенә һәр шеј ајдынлашыр. Бу мүбаризә узун заман давам едир; лакин ахырда ишығын үстүн кәлиб, илыг думанын сон далғаларынын каһ јајылыб сүфрә кими сәрилдији, каһ да бурула-бурула зәриф парылтылы мави сәмада гејб олдуғу заман, күн, вәсф едилмәз бир сурәтдә әзәмәтли вә ајдын олур...

Будур, сиз дүзә, әл-ајагдан узаг чөлләрә тәрәф кедирсиниз. Он верст гәдәр ара јоллары илә кедир, нәһәјәт бөјүк јола чатырсыныз. Сајсыз-һесабысыз араба карванлары, чардаг алтында самоварлары пыггылдашан карвансаралар, һәјәтдә гујулары көрүнән тајбатај ачыг дарвазалар јанындан өтүб, бу кәнддән о кәндә кечәрәк, учсуз-бучагсыз зәмиләр, јашыл чәтәнә коллары бојунча узун-узады јол кедирсиниз. Сағсағанлар сөјүд коллугларында учушур, арвадлар әлләриндә узун дырмыглар, зәмиләрдә кәзишир! Әјниндә көһнә гәдәк кафтан, даһында бағлама, бир јолчу јорғун аддымларла кечиб кедир; алты јекә ат гошулмуш ағыр бир мүлкәдар каретасы, үзүрмүш кими гаршыдан сизә сары қәлир вә пәнчәрәдән бир балышын учу көрүнүр, әјниндә шинел, гашларына гәдәр палчыға булашмыш бир лакеј ипдән јапышараг јанпөртү отурмушдур. Будур, бир гәза шәһәри: әјри-үјрү тахта евләр, учу-бучағы көрүнмәјән һасарлар, ичәрисиндә адам јашамајан, дашдан тикилмиш тачир имарәтләри, дәрин бир дәрә үстүндән салынмыш гәдим

бир көрпү... Һәлә сонра, сонра!.. Дүзәнләр башланыр! Тәпәдән бахырсан—нә гәрибә мәнзәрәләр көрүнүр! Башдан-баша шумланмыш, әкилмиш јумру, алчаг тәпәләр, кениш далғалар һалында узаныб кедир; кол басмыш дәрәләр бу тәпәләр арасында гыврылыр; кичик мешәләр узунсов адалар кими әтрафа сәпилмишдир; бир кәндән о бири кәндә дар јоллар узаныр; килсәләр ағарыр; коллуглар арасында, дөрд јериндән бәнд чәкилмиш бир чај парылдајыр; узагда, дүздә, бир-бири ардынча дүзүлмүш довдаглар көрүнүр. Хидмәтчи биналары, мејвә бағы вә хырманы олан көһнә бир мүлкәдареви кичик бир көлүн кәнарына сығынмышдыр. Анчаг јенә дә узаглара, узаглара кедирсиниз. Тәпәләр кетдикчә даһа да хырдалашыр; ағачлар, демәк олар ки, артыг һеч көзә дәјмир. Будур, нәһајәт учсуз-бучагсыз, әнкин бир дүзәнлик!..

Һәлә гыш күнүндә уча гар галаглары ичиндә долашмаг, довшан овуна чыхмаг, кәскин шахталы һаваны тәнәффүс етмәк, јумшаг гарын көз гамашдырычы парылтысындан гејри-ихтијари көзләрини гыјмаг, гызартаг мешәнин үзәриндә учалан сәманын јашыл рәнкинә бахараг зөвг алмаг!.. Һәлә баһарын илк күнләри, о заман ки, әтрафда һәр бир шеј парылдајыр вә курулдајыр, әријән гарын ағыр бухарлары арасындан артыг исинмиш торпағын гохусу кәлир; гузејләрдә күнәшин маили шүалары алтында торағајлар мә'сум-мә'сум өтүшүр, селләр шырылты вә уғулту илә дәрәдән дәрәјә ахышыр...

Анчаг даһа гуртармаг вахтыдыр. Баһардан данышмағым јеринә дүшдү; баһарда ајрылмаг асандыр, баһарда хошбәхт адамлары да узаглар чәлб едир... Әлвида, охучум; сизә даими уғурлар диләјирәм.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Хор вә Калиныч	3
Моруглу булаг	16
Лгов	26
Бежин чәмәни	37
Јалгузаг	57
Таггылты кәлир	66
Мешә вә дүз	80

И. С. Тургенев
ЗАПИСКИ ОХОТНИКА
(На азербайджанском языке)

Тәрчүмә едәни *Минажыл Раагулувадә*
Редактору *Т. Чәмилова*. Рәссамы шәкилләри *Б. Дехтеровундур*
Бәди редактору *В. Саричалинскаја*
Техники редактору *Ф. Гүсәјнова*
Корректорлары *Н. Агакишијев, В. Гәсәнов*

Җыгылмаға верилмиш 28/V-1973-чү ил. Чапа имзаланмыш 25/X-1973-
чү ил. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Кағыз № 1. Физики ч/в. 2,75.
Шәрти ч/в 4,62. Учот нәшр. в. 4,89. Сифариш № 234.
Тиражы 17,000. Гијмәти 20 гәп.

Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Нәшријјат,
Полиграфија вә Китаб Тимарәти Ишләри Комитәси.
„Кәнчлик“ нәшријјаты, Бақы, Гүсү Гачыјев күчәси, 4.
„Гызыл Шәрг“ мәтбәәси, Бақы, Гәзи Асланов күчәси, 80.

20 гэл.